2-4

॥ श्रीः ॥

श्रीमत् अन्नभट्टेन विरचितम्

॥ तर्कसंग्रहः ॥

श्रीकृष्ण धूर्जटिदीक्षितेन

सिद्धांतचन्द्रोदय नामक

विवरणं रचिता

टिप्पणी सहिता

पंडित विष्णुदत्तात्मजेन

कृष्णदत्तशर्म्मणा

मुम्बय्या

वर्णे रघुनंदनप्रसाद शुक्लेन

" विक्टोरिया " मुद्रणयन्त्रालये

मुद्रापितो ।

श्रीविक्रमादित्यसंवत् १९५३

(2-4

॥ श्री ॥

अथ तर्कसंग्रहप्रारंभः ।

सिद्धान्तचन्द्रोदयटीकासहितः ।

॥ श्रीगणेशायनमः ॥ यंवेदाः सततं स्तुवंति
नतरां ध्यायन्ति यंयोगिनो यःसृष्ट्यादि निदान
ष्णाकिरणेंदूद्वयीक्षणो यः पुमान् तस्मिन्शैल
ताक्ृतार्द्धवपुषि प्रज्ञात्मके शाश्वते मच्चित्तं र
तां सदाभयहरे श्रीसत्परब्रह्मणि ॥ १ ॥ चि
ामान्वयसागरे हिमरुचेर्विद्वन्मणेः श्रीगुरोः का
िनाथउमाभिधानलसतःकारुण्यबोधांबुधेः॥स्वा
नः स्वान्तगतांधकारतरणिश्रीपादपङ्करुहद्वंद्वं सं
लयामि हृद्यममलं प्रत्यक्षदेवंउमम् ॥ २ ॥ ज्ञा
ातंत्रमनेकं श्रीकृष्णधुर्जटिदीक्षितः तर्कसंग्रह
ार्थान्विवृणोमियथामति ॥ ३ ॥ श्रीमद्विक्रमप
ाधिपमहाराजाधिराजामितप्रज्ञा श्रीगजसिंह
ातनयश्रीराजसिंहप्रभो ॥ सुज्ञानायविनिर्मितो
सुगमः सिद्धांतचन्द्रोदयो रम्यः साधुतनोतुपं
तमनोहर्षतरंगायतम् ॥ ४ ॥ ग्रंथादौनिर्विघ्न

परिसमाप्त्यर्थमन्नंभट्टोपाध्यायः शिष्टाचारानुभि
तश्रुतिबोधितकर्तव्यताकंनमस्कारात्मकं मङ्गल
माचरन्श्रोतृप्रवृत्तयेऽनुबंधचतुष्टयंचप्रदर्शयन् शि
ष्याणामवधानायचिकीर्षितग्रन्थप्रतिज्ञांचकुर्वन्
शिष्याणांमंगलप्रवृत्तये आस्तिकमार्गप्रवृत्तयेवात
न्निवघ्नानि निधायेत्यादिना तर्क्यंतेप्रमितिविष
यीक्रियंतइतितर्काः द्रव्यादिपदार्थास्तेषांसंग्रहः
संक्षेपेणोद्देशलक्षणपरीक्षायस्मिन् सक्रियतइत्यर्थः
नाममात्रेणवस्तुसंकीर्तनमुद्देशः यथाद्रव्यगुणइ
ति असाधारणधर्मोलक्षणं यथागंधवत्वंपृथिव्याः
लक्षितस्यलक्षणंसंभवतिनवेतिविचारः परीक्षा
नन्वेतद्ग्रन्थरचनावलंबनंकीदृशप्रयोजनाये त्यत
आह सुखबोधायेति सुखेनानायासेनबोधायपदा
र्थतत्वज्ञानायेत्यर्थः यथाचत्रिविधाचास्यशास्त्रप्र
वृत्तिरुद्देशोलक्षणं परीक्षाचेतिभाष्यसंमत्यात्रोद्देशा
दिकृतत्वात्पदार्थतत्वज्ञानंभवत्येवेति भावः अत्रो
द्देशस्यपक्षज्ञानंप्रयोजनं लक्षणस्यइतरभेदज्ञान
मितिवक्ष्यते परीक्षायाः लक्षणेदोषपरिहारइति
मंतव्यं ननुकुसुमांजलिलीलावत्यादिग्रंथाध्ययने

---

१ शिष्टत्वञ्चवेदशलसाधनांफभ्रान्तिरहितंत्वंतेषामाचरेणानुमि

२ तश्रुतेराकारश्च (समाप्तिकामोमंगलमाचरेदित्येवंरूपः ॥ २ ॥

३ अनुवन्धत्वञ्चग्रन्थप्रवृत्तिप्रयोजकज्ञानविषयत्वम् ॥ ९

नापिपदार्थतत्व ज्ञानसंभवेकिमभिनवग्रंथावलं नेनेत्यतआह वालानामिति तथाचतेषामतिदुर्वो धत्वात् तत्रवालानांवोधोनभवतीतिभावः अत्रा[1] धीतव्याकरणकाव्यकोशोऽ नधीतन्यायशास्त्रोवा[2] लः नन्वाशीर्वादनमस्कारवस्तुनिर्देशभेदतः मंग लं त्रिविधंप्रोक्तंशास्त्रादीनांमुखादिष्विति महदुक्तेः मंगलस्यग्रन्थादावावश्यकतयातदत्राकृत्वाकथंग्र न्थः क्रियतेइत्यतआह ॥

निधायेति ॥ विश्वेशंजगत्कर्तारंश्रीसाम्बमू र्तिंहृदिमनासिनिधाय नितरांध्यात्वागुरुवन्दनंच विधायकृत्वात्यर्थनचेश्वरमंगलेनैवसामंजस्येगुरुव दनमयुक्तमितिवाच्यं शिवेरुष्टेगुरुस्त्राता गुरौरुष्टेन कश्चन गुरुरेव परं ब्रह्मेत्यादिवचनात् गुरोरेवोत्कृ ष्टप्रतिपादनं तस्यैवावश्यकत्वात् ईश्वरमंगलं तु समाप्तौ दृढतरसामग्रीसंपादनाय निरीश्वर वादिमतनिराकरणाय वेति ध्येयम् यत्रेश्वर मं गलमेवास्ति तत्र तस्यैव प्राधान्यं दिवाकरदीधि तेरभावे दीपदीधितेश्चाक्षुषोत्पादकत्ववदितिवि वेकः इतिश्लोकव्याख्या । अथ मंगलं न समा

---

१ स्तनपानप्रवृत्तेऽवालेध्ययनयोग्यताभावात्तद्वारणाय अधीतव्य करणकाव्यकोशोति ॥

२यावच्छास्त्रमर्मावेदृयासादिवारणाय अनधीतोति

॥ श्रीगणेशायनमः ॥ निधाय हृदि विश्वेशं विधाय गुरुवंदनं ॥ बाला नां सुखबोधाय क्रियते तर्कसंग्रहः॥१॥

प्तिं प्रति कारणं कादम्बर्य्यादौमंगलसत्वेपि स माप्तनुदयात् ॥ नास्तिकग्रन्थे मंगलाभावेपि स माप्तुदयादन्वयव्यतिरेकव्यभिचारादितिचेन्न य त्सत्वे स्वेतरयावत्कारणसत्वे यत्सत्वमित्यस्यैवा न्वयत्वेन कादम्बर्य्यादौ मंगलसत्वेपि कारणां त्तरस्यासत्वकल्पनेनान्वयव्यभिचाराभावात् ना स्तिकग्रन्थे तु कार्य्यात्कारणमनुमेयमितिन्याये नायं नास्तिकःकृतमंगलकः विघ्नध्वंसपूर्वकपरि समाप्तिमत्वात् चैत्रवदित्यनुमानाज्जन्मान्तरीयमं गलसिद्धौ व्यतिरेकव्यभिचाराभावाच्च ननुमंग लस्यश्रुतिबोधितकर्त्तव्यताकत्वे किंमानमितिचे न्मगलं श्रुतिबोधितकर्त्तव्यताकं अलौकिकअवि गीतशिष्टाचारविषयत्वात् दर्शादिवदित्यनुमान मेव लौकिकव्यवहारवारणायालौकिकेत्याचार विशेषणम् यद्यप्याचारः क्रिया तथापि विषयत्व सांनिध्यात्कृतिरेवाविवक्षिता उन्मत्तकृतरात्रिश्रा

१बुद्धि प्रतिभादिनिरवच्छिन्नवृत्तिमत्वादिकारणान्तरस्यासत्पक ल्पनेनेत्यर्थः ॥ ४ ॥

द्वादौहेतोः अतः सत्वाद्व्यभिचारः शिष्टेति शि
ष्टत्वंचभक्तिश्रद्धादिभिर्वेदानुमतकर्मकर्तृत्वं आ
स्तिकाभासे व्यभिचारवारणायभक्तीत्यादि चै
त्यवंदनप्रवृत्तबौद्धे व्यभिचारवारणाय वेदानुम
तेति भक्तिश्चआराध्यत्वेनज्ञानं ॥ श्रद्धाचफला
वश्यंभावनिश्चयइति संक्षेपः नव्यास्तु मंगलस्य
विघ्नध्वंस एव फलं ॥ समाप्तिस्तु प्रतिबन्धका
भावघटितकारण समुदायादेवेत्याहुः ॥ १ ॥ इ
ति मंगलवादः ॥ तत्रोद्देशस्यैवादौ कर्तव्यतया
तत्पुरस्कारेण पदार्थान् विभजते द्रव्येति ज्ञेय

द्रव्यगुणकर्मसामान्यविशेषसमवा
याभावाःसप्तपदार्थाःतत्र द्रव्याणि
पृथ्व्यप्तेजोवाय्वाकाशकालदिगात्ममनां

त्वादिकं पदार्थसामान्यलक्षणम् सप्तग्रहणंस्पष्टार्थ
मेवसमग्रेपि इतिपदार्थसामान्यलक्षणम् ॥ द्रव्यंवि
भजते तत्रेति तत्र सप्तपदार्थमध्यइत्यर्थः नवैवे
ति द्रव्याणिनवैवेत्यन्वयः द्रव्यत्वजातिमत्वं गु
णवत्वं समवायिकारणत्वं वा द्रव्यसामान्यलक्ष
णम् द्रव्यत्वजातौ इदंद्रव्यमितिप्रत्यक्षंद्रव्यवृत्ति

---

२ विभागंकरोतीत्यर्थः । विभागश्चव्यापकधर्मविशिष्टस्यव्याप्यध
र्मणकथनम् ॥ २ ॥

र्था समवायिकारणता साकिंचिद्धर्मावच्छिन्ना कारणतात्वाद्दण्डवृत्तिकारणतावदित्यनुमानं वा मानं तादृशधर्मविधया द्रव्यत्वजा[१]तिसिद्धिः ननु आद्यक्षणद्रव्यस्य निर्गुणत्वेन कथं गुणवत्वं तल्लक्षणम् न च तदानीं तत्र गुणःसंभवति पूर्वंघटरूपसमवायिकारणाभावात् समानसामग्रीकत्वे तु घटगुणयोर्भेदोनस्यात्कारणभेदस्यैवकार्य्यभेदनियामकत्वादितिचेन्नैवम् गुणसमानाधिकरणसत्ताभिन्नजातिमत्वस्यविवक्षितत्वात् [२]एकंरूपंरसात्पृथगिति प्रतीतिस्तु न समवायेन रूपे पृथक्त्वमेकत्वं चावगाहते गुणेगुणानंगीकारात् किन्तुघटनिष्ठएव[३]तेसामानाधिकरण्यसंबंधेन अत[४]स्तत्र नातिव्याप्तिरितिमंतव्यं नवत्वमेव व्युत्पादयति ॥ पृथिवीति ॥ अथतमोवादः ॥ ननु नीलं तमश्चलतीतिप्रतीतेस्तमसो गुणक्रियावत्वेनद्रव्यत्वंसिद्ध्यति स्पर्शरहितत्वे सति रूपवत्वे

---

१ असतिबाधकेतस्यजातित्वमेवेति

२ नचैकंरूपंरसात्पृथगितिप्रतीत्यारूपेएकत्वसंख्यायाःपृथक्त्वस्य चप्रतीयमानत्वात् द्रव्यलक्षणंतत्रातिव्याप्तमित्यतआह एकंरूपमिति ॥ ३ ॥

३ एकत्वेपृथक्त्वेइत्यर्थः ॥ ४ ॥

४ रूपादौ ॥ ४ ॥

न नपृथिव्यादावंतर्भावोपि तस्य तदुक्तं तमः ख
लुचलं नीलं परापरविभागवत् प्रसिद्धद्रव्यत्वै
र्धर्मैर्नवभ्योभेत्तुमर्हतीति अतः कथं नवैवेति
न्न तस्य द्रव्यत्वे आलोकसहकृतेनैव चक्षुरिंद्रि
णग्रहणंस्यात् ॥ द्रव्यचाक्षुषप्रत्यक्षे ऐन्द्रियका
कसहकृतचक्षुरिन्द्रियस्य कारणत्वात् घूकादे....
मालोकमन्तरेण कथं चाक्षुषमितिचेन्न अदृष्ट वि
शेषोपगृहीतघूकादींद्रियस्यानुत्कृष्टालोकएव सह
कारीतिकल्पनात् विलक्षणादृष्टवशात् क्वाचदुत्कृ
ष्टालोकापिसहकारीति कल्पनात् यद्वाऽस्मदीय त्वे
न द्रव्यचाक्षुषविशेषणात् नचपृष्टावच्छेदेनालोक
संयोगसत्वेऽग्रावच्छेदनं कुतो न घटादिचाक्षुष
मिति वाच्यम् आलोकसंयोगावच्छिन्नचक्षुःसं
योगएवचाक्षुष निदान मित्येतदाभिप्रायात् किंचा
तिरिक्ततमः कल्पने तत्प्रागभावादिकल्पने च गौ
रवात् तस्मात्प्रौढप्रकाशकतेजः सामान्याभावए
व तमः यत्किंचित्तेजोऽभाववति तम आपत्यासा
मान्यपदम् सुवर्णवति देशेऽन्धकाराभावापत्याप्र
काशकपदम् द्व्यणुकादिमत्यन्धकाराभावापत्या
प्रौढपदम् नीलंतमश्चलतीति प्रतीतिःभ्रमः उष्ण
स्पर्शस्यापलापितुमशक्यत्वात्तमोभावो न तेजइति
बोध्यम् इतिद्रव्यसामान्यनिरूपणम्

सि नवैव ॥ रूपरसगंधस्पर्शसंख्या
परिमाणपृथक्त्वसंयोगविभागपरत्वा
परत्वगुरुत्वद्रवत्वस्नेहशब्दबुद्धिसुखदु:
खेच्छाद्वेषप्रयत्नधर्माधर्मसंस्काराश्च
तुर्विंशतिर्गुणाः ॥

गुणं विभजते रूपेति तत्रेत्यनुवर्त्तते गुणत्वजातौ मानं पूर्ववत् अत्रादौ गुण ग्रहणकरणे इच्छेव नियामिकेति ज्ञेयम् द्रव्यकर्मभिन्नत्वे सति सामान्यवान्गुणः द्रव्यकर्मणोरतिव्याप्तिवारणाय विशेषणदलम् सामान्यादावतिव्याप्तिवारणाय विशेष्यदलम् चतुर्विंशतिगुणाइति रूपरसगन्धस्पर्शाः संख्यापरिमाणे पृथक्त्वं संयोगविभागौ परत्वापरत्वबुद्धयः सुखदुःखेच्छाद्वेषप्रयत्नाश्चेति वैशेषिकसूत्रस्थचकारस्यानुक्तसमुच्चायकत्वान्नसूत्रविरोधइति बोध्यम् लघुत्वस्य गुरुत्वाभावरूपत्वात् आलस्यस्य कृत्यभावरूपत्वान्नचतुर्विंशतिव्याघातः ॥ इतिगुण सामान्यनिरूपणम् कर्म विभजतेउत्क्षेपणेतिकर्मत्वजातिस्तु प्रत्यक्षसिद्धा संयोगभिन्नत्वे सति संयोगासमवायिकारणंकर्मसंयोगाभिन्नत्वं घटपटादावप्यस्त्यत उक्तं

---

१ द्रव्यकर्मभिन्नसामान्यवतियाकारणतासाकिंचिद्धर्म्मावच्छेद्याकारणतात्वादित्यनुमानंगुणत्वजातौप्रमाणामितिभावः ॥ १ ॥

उत्क्षेपणापक्षेपणा कुंचनप्रसारणग
मनानि पंच कर्माणि । परमपरं चेति
द्विविधं सामान्यं ॥ नित्यद्रव्यवृत्त
यो विशेषास्त्वनंता एवसमवायस्त्व
क एव ॥

संयोगासमवायिकारणमिति ॥ कायपुस्तकः संयोगस्यासमवायिकारणं हस्तपुस्तकसंयोगः तत्रातिव्याप्तिवारणाय सत्यतंभ्रमणादीनां ग. मनेऽन्तर्भावं वदिष्यति अतो न पंचविरोधः इतिकर्मसामान्यनिरूपणं सामान्यं विभजते-परमितिपरसामान्यमपरसामान्यामस्यर्थःपर-त्वं चाधिकदेशवृत्तित्वं तथाहि द्रव्यादित्रिकं स दित्युच्यते सतो भावः सत्तेतिव्युत्पत्तेः तत्र सत्ता नाम काचन जाति रस्ति सा च द्रव्य-त्वाधिकरणद्रव्ये वर्त्तमाना सत्याधिकदेशगुणा-दावपि वर्तते अतः सा परसामान्यमित्युच्यते अपरत्वं च न्यूनदेशवृत्तित्वं वर्त्तते च द्रव्यत्वे गुणादिसाधारणसताधिकरण गुणादेर्न्यूनदेशो द्रव्यतहवृत्तित्वं अथैवं साति-द्रव्यत्वस्य पृथि-वीत्वापेक्षया परत्वापरत्वं सत्तेति वक्ष्यमाणग्रन्थ। संगतिरितिचेन्न तस्याः सकलजात्यपेक्षया

परत्वाभिप्रायकत्वात् सामान्यत्वादिकं न जातिः किंतूपाधिः यद्यपिधर्ममात्रमुपाधिरित्युच्यते तथापिजातिभिन्नो धर्ममात्रमुपाधिः ननुउपाधिरिति कोऽयवह्रियते इतिचेच्छृणु जातिभिन्नधर्ममात्रमुपाधिर्विवक्षितः परन्तु विशेषतउपाधिर्द्विविधः सखण्डोपाधिरखण्डोपाधिश्च सखण्डोपाधिस्तु बहुपदार्थघटितो धर्मः सच धर्मः क्लृप्तपदार्थान्तर्भूतः यथासंगलानुमाने उक्त शिष्टत्वादिकं वक्ष्यमाणभावत्वाभावत्त्वशरीरत्वेन्द्रियत्व विषयत्वकारणत्वाकाशत्वकालत्वदित्त्वादयश्च अखण्डोपाधिश्चानिर्वचनीयो धर्मः सचातिरिक्तधर्म एवेति मूलकारोक्तसामान्यादेलक्षणं प्रसंगादत्रैव प्रकाश्यते नित्यमेकमनेकानुगतं सामान्यंसामान्यलक्षणं एकत्वमापाततः न च तल्लक्षणं सम्भवति घटत्वपटत्वाद्यनेकेषु एकत्वाभावात् अनेकत्वस्यैकभिन्नत्वात्मकत्वेनैकत्वानैकत्वयोर्विरोधात् यद्वा तदपि लक्षणं ॥ तच्च सजातीयधर्मान्तरराहित्यरूपं स्वरूपं तथा सति घटत्वादे सजातीयघटत्वादिरूपधर्मान्तरराहित्यान्नोक्तानुपपत्तिः यद्वा जलपरमाण्वादि-

२ मत आहअखण्डोपाधिरिति ॥

षु निष्ठं यद्रूपं तत्रातिव्याप्तिवारणायैकत्वमु-
पात्तम् अथवा एकामिति स्वरूपकथनं न तु लक्ष-
णं अनेकानुगतत्वं चानेकवृत्तित्वं तच्च समवा-
येन बोध्यम् तेनात्यंताभावेनातिव्याप्तिः तं-
स्याभावीयदैशिकविशेषणतासंबंधेन वृत्तेः सं-
योगादौ अतिव्याप्तिवारणाय नित्यमिति पर
माणुपरिमाणादौ अतिव्याप्तिवारणायानेकेति
इतिसामान्यनिरूपणं ॥ विशेषंविभजते नित्ये
तिस्वतोव्यावर्त्तकत्वंविशेषः द्रव्याद्भिन्नःविशे
षादित्यत्रस्वयमेव व्यावर्त्तको भवतीति लक्षण
समन्वयःव्यावर्त्तकत्वन्नाम व्यावृत्तिजनकत्वं
व्यावृतिश्चेतरभेदस्तज्ज्ञानं चेदमत्रैव स्फुटतरम्
ननुविशेष एवकिमर्थमाश्रयित व्यइतिचेच्छृणु
घटादीनांकपालसमवेतत्वादिकं पटादिभेदक
मस्ति परमाणूनां तु परस्परभेदकं न किंचि
दस्त्यतोऽनायत्याविशेष आश्रयितव्य एवं श
ब्दसमवायिकारणतावच्छेदकतयापि विशेषः
सिद्ध्यति अत्रानुमानंपूर्ववत्कारणतात्वालिङ्ग
कं ॥ न च तत्र कत्रत्वादेकम वच्छेदकम्भवि
तुमर्हति तस्यासर्वकालीनत्वादनन्तत्वाच्च आ
काशत्वं शब्दसमवायिकारणत्वं स्वतोव्यावृत्य

(१) अत्यन्ताभावस्येत्यर्थः ॥

र्ममेव वासोऽङ्गीकार्यः नित्यद्रव्यवृत्तयइति
आश्रयकथनम् इतिविशेषानिरूपणम् समवाय
स्यैकविधत्वादाह समवायस्त्वितिनित्यः सम्ब
न्धः समवायः संयोगवारणायनित्यइति गग
नादिवारणाय सम्बन्धइति संबंधश्चसंबंधिभि
न्नत्वे सति सम्बन्ध्याश्रितोभवति घटपटयोः
समवायः स्वसंभिन्नं एतत्सम्बन्धिघटो घटत्वं
च तदाश्रितः स्वभिन्नसंबन्ध्याश्रितः स्वभिन्न
प्रतियोगिकः संबंधव्यवहारहेतुर्वा अभावाद्या
त्मकस्वरूपसंबंधादिवारणाय स्वभिन्नेति स्वरू
पसम्बन्धपरंपरासंबंधव्यवहारस्य गौणत्वेन
तत्र संबंधलक्षणस्यानपेक्षितत्वात् संयोगसम
वायावेव मुख्यसम्बन्धौ ननुसमवायसद्भावे
किं मानमितिचेदत्र प्राञ्चः इह कपाले घटस
मवायइति प्रत्यक्षः ॥
मेवेति जगदुः नव्यास्तु भूतलं घटसंयुक्ता
मितिवद्गगनं घटसंयुक्तमिति प्रत्यक्षानुदयात्सं
बंधप्रत्यक्षे यावदाश्रयप्रत्यक्षस्य हेतुत्वेन सम
वायो न प्रत्यक्षः तस्यातीन्द्रियसाधारणत्वात्
किंत्वनुमेयः तथाहि यद्यद्विशिष्टज्ञानं तत्तत्किं
चित्प्रकारकं किंचिद्विशेष्यकं किंचित्संसर्गकं
चेति सर्वजनप्रसिद्धं एवं सति रूपवान् घट

इति विशिष्टज्ञानं विशेषणविशेष्ययोः संयसंबन्ध विषयकं विशिष्टज्ञानत्वात् दण्डीति विशिष्टज्ञानवादित्यनुमानात् द्रव्ययोरेव संयोगइति नियमेन संयोगादीनां बाधात्समवायसिद्धिरित्याहुः प्रकारत्वं नाम विषयताविशेषः एवं विशेष्यत्वमपि प्रकारत्वं नाम भासमानवैशिष्ट प्रतियोगित्वं विशेष्यत्वं नाम भासमानवैशिष्ट्यानुयोगित्वं वैशिष्ट्यं नाम सम्बन्धः दंडीति ज्ञाने भासमानवैशिष्ट्यं संयोगस्तत्प्रतियोगित्वं दंडे तदनुयोगित्वं पुरुषे इत्याहुः अत्र मीमांसकाः समवायस्थाने स्वरूपसंबन्ध एव निवेशितइत्याहुः तदसत् रूपाद्यात्मकानन्तस्वरूपसम्बन्धत्वकल्पने गौरवात्न च समवायस्यैकत्वे रूपवान्वायुरितिप्रतीत्यापत्तिः रूपसमवायस्य स्पर्शसमवायस्य चैक्यादिति वाच्यम् रूपविशिष्टसमवायाधिकरणतायास्तादृश[2]प्रतीतिः नियामिकायावायवसत्वात् इति समवायनि

---

(१) अयम्भावः पदार्थमात्रेत्रिविधा विषयता भवति प्रकारताख्याविशेष्यताख्या संसर्गताख्याचेति यथादण्डी पुरुषइत्यत्र दण्डेप्रथमाविषयता पुरुषे च द्वितीयातयोः संयोगे तृतीया: विषयता नाम ज्ञान निरूप्यो विषय निष्ठ धर्म विशेषः॥ विषयिता च विषय निरूप्यो ज्ञान निष्ठ धर्म विशेष इति बोध्यम्॥

२ रूपवान्वायुरिति प्रतीतिः॥

॥ अभावश्चतुर्विधः प्रागभावः प्रध्वंसाभावोऽत्यंताभावोऽन्योन्याभावश्चेति ॥

रूपणम् अभावं विभजते अभावइति भावभिन्नत्वमभावत्वंप्रतियोगिज्ञानाधीनज्ञानविषयत्वं वाऽभावत्वं अखंडोपाधिरित्यपि केचित् । भावत्वंचसमवायैकार्थसमवायान्यतरसम्बन्धेन सत्तावत्वं तदर्थश्चसमवायसम्बन्धनद्रव्यादित्रिके समवायसम्बन्धेनयदेकाधिकरणवृत्तित्वंतेनसंबंधेन सामान्यादित्रिके सत्तावत्त्व अखण्डोपाधिरित्यपि केचित् अत्रगुरवः अभावोऽधिकरणात्मकइत्यूचस्तन्नजलगतगन्धाभावस्य जलस्वरूपतया गन्धाभावस्य घ्राणजानुपपत्तेः जलस्य घ्राणजायोगादिति दिक् एवमाधारावभावो

---

१ अभावलक्षणेतद्देकदेशस्य भेदस्यापेक्षितत्वादात्माश्रयः ॥ तद्भिन्नत्वेन भावलक्षणेकृते चान्योऽन्याश्रयोप्यतश्चाह प्रतियोगिज्ञानेतिः ॥

२ प्रतियोगिज्ञानाधीनज्ञानविषयत्वमनुयोगिनोऽप्यतआह अखण्डोपाधिरिति ॥

३ एकार्थसमवायत्वंनाम स्वाश्रयसमवायत्वम् ।

४ सत्तावत्वमित्यत्राप्यनुषज्यते ॥

५ ननुद्रव्यगुणादि भाव पदार्थ यथोऽभावः स्वरूपेण वर्तते तथा तत्रैव समवायोऽपि स्वरूपणैवाति सर्वसंमत तथा च सता यथा एकार्थ समवायेन समवाये भावत्वं सम्पादयति सैव तथा ऽभावेऽपि भावत्वं कथंन सम्पादयेत उक्तसंसर्गः स्योभयत्रतुल्यत्वादितिभावः॥ नच समवायस्यस्वरूपससमवायवेतिवाच्यं अनवस्थापतेरिति ॥

६ मीमांसका इत्यर्थ ॥

प्युपपद्यते ॥ इति अभावसामान्यनिरूपणम्
अथ पदार्थानां साधर्म्यवैधर्म्ये निरूप्येते सप्त
नां ज्ञेयत्वादिकं साधर्म्यं तच्च प्रागुक्तमेव द्रव्या
दिषण्णां भावत्वं द्रव्यादि पंचानां भावत्वे स ॥
त्यनेकत्वं समवायसंबंधेन संबंधित्वं वा द्रव्या[१]
दि चतुर्णां समवेत समवेतत्वम् द्रव्या
दित्रयाणां सतावत्वे द्रव्यगुणयोर्नित्यानित्योभ[२]
यवृत्ति सताभिन्नंजातिकत्वं कर्मोऽवृत्तिजाति[३]
मत्व वा गुणकर्मणोरसमवायिकारणत्वं गुणा
दिपण्णां गुणशून्यत्वं कर्मशून्यत्वं च ॥ सामा
न्यादिचतुष्टयस्य सामान्यशून्यत्वं च येषां य
त्साधर्म्यं तदितरेषां केवलान्वयिभिन्नंवैधर्म्य
मिति ध्येयम् ॥ इतिश्री सिद्धान्तचन्द्रोदये त
र्कसंग्रहव्याख्याने पदार्थोद्देशविभागनिरूपणं

---

(१) नहिसमवायस्याभावस्यवासमवायेन सम्बन्धित्वं किन्तु स्वरूपेणवेतिद्रव्यादिपञ्चसुलक्षणसंगतिः॥

२ यद्यपि परमाण्वादौ द्रव्येतदीय गुणकर्मसामान्येषूच समवेतसमवेतत्वाभावेदं लक्षणमव्याप्तं तथापिसमवेतसमवेतवृतिपदार्थ विभाजकोपाधिमत्वस्यैदर्थत्वेन दोषाभावादितिभावः॥

३ कर्मत्वजातिस्तुनियमेनानित्यकर्मवृतिर तीनव्यभिचार स्संभावना पीतिभावः ॥ १ ॥

४ शरीर कृतलाघवाभिप्रायेणाह कर्मोवृतिरिति ॥

नाम प्रथम परिच्छेदः पदार्थान्विभज्य संप्रति
तेषां उद्देशक्रमानुसारेण लक्षणं वक्तुमुपक्रमते
गंधवतीति गंधवत्वं समवायेन बोध्यं तेन का
लिकसंम्बन्धेह काले दैशिकसंबंधेन दिशिगंध
वत्वस्य सत्वेपि न क्षतिः तयोस्तेन तेनसन्ब
न्धेनैव सर्वाधारत्वात् अथ त देव हि लक्षणं
यदव्याप्त्यति व्याप्त्यसंभवदोषत्रयशून्यम् य
था गोः सास्नादिमत्वम् अव्याप्तिश्चलक्ष्यैकदे
शावृत्तित्वम् अतएव गोर्न कपिलत्वं लक्षणंत
स्याव्याप्ति ग्रस्तत्वात् अतिव्याप्ति श्च लक्ष्य
वृत्तित्वे सत्य लक्ष्यवृत्तित्वम् अतएव गोर्नशृंगि

॥ तत्रगन्धवतीपृथ्वी ॥

त्वं लक्षणं तस्यातिव्याप्तिग्रस्तत्वात असंभ
वश्च लक्ष्यमात्रावृत्तित्वं अतएव गोर्नैकशफव
त्वं लक्षणं तस्यासंभवग्रस्तत्वात् एवं गन्धव
त्वस्यापि लक्ष्यैकदेशपाषाणमणिमुक्ताहीरका
दौ अवृत्तित्वरूपा व्याप्ति ग्रस्तत्वात्कथं तल्ल
क्षणमिति चेन्न तद्भस्मनि गन्धोपलम्भन त
त्रापि गन्धकल्पनात् तस्यानुद्भूतत्वादनुपल
ब्धिः अनुद्भूतत्व जाति स्तद भाव
उद्भूतत्व मिति संगेशोपाध्यायः उद्भूत

त्वं जातिस्तदभावोऽनुद्भूतत्वमिति जरन्नैयायिकाः तदुभयमपिसंकरस्यजातिबाधकत्वपक्षे नसाधीय:शुक्लत्वादिनासंकरात्तथाहिसंकरश्च परस्परात्पन्ताभावसमानाधिकरणयो धर्मयोरेकत्र समावेशः अनुद्भूतत्वमपहायशुक्लत्वमुद्भूतशुक्लेऽस्तिशुक्लत्वमपहायानुद्भूतत्वमनुद्भूतगंधेऽस्तितदुभयमप्यनुद्भूतशुक्लेइतिइत्थमुद्भूतत्वस्यापितद्रूपंव्यक्तेरभदस्तुल्यत्वंसंकरोथानवस्थितिः रूपहानिरसंबंधो जातिबाधकसंग्रह इति तस्मादनुद्भुतत्वंशुक्लत्वादिव्याप्यो धर्म्मः उद्भूतत्वं च ॥ प्रत्यक्षयोग्यरूपरसगन्धस्पर्श संयोगाद्यन्यतमत्वमित्यल मप्रस्तुतविचारेण अथैवमपि सुरभ्यसुरभिकपाल जन्यघटे परस्परप्रतिबन्धेन गन्धानुत्पत्तेरव्याप्तिः न च तादृशघटे गन्धप्रतीते श्चित्रगन्ध एवास्त्वितिवाच्यम् अवयवगन्धस्यैव तत्र भानांगीकारादितिचेन्न गन्धवत्वसमानाधिकरण द्रव्यत्व साक्षाद्व्याप्य जातिमत्वस्य विवक्षितत्वात् जलादावातिव्याप्तिवारणाय गन्धवत्त्वेति सत्तामादाय तत्रैवातिव्याप्तिवारणाय द्र

---

(१) स्वीकारात्

व्यत्वव्याप्येति पृथिविजलान्यतरत्वमादाय जले दोषवारणाय जातिपदम् एतेनाद्यक्षणोत्पन्नघटेऽव्याप्तिः परास्ता घटत्वमादायाऽव्याप्ति वारणाय द्रव्यत्वसाक्षाद्व्याप्येति गन्धप्रतीतिसत्वे पृथिवीसंवन्धसत्वम् पृथिवीसंवन्धाभावे गन्धप्रतीत्यभाव इत्यन्वयव्यतिरेकाभ्यां पृथिवीगन्धस्यैव जलेप्रतीतिर्बोध्या एवंवायावपि ननुदशान्तरस्थकस्तूरीकुसुमसंवद्धपवनस्यैतद्देशे तत्सम्वन्धाभावाद्गन्धप्रतीत्यनुपपत्तिः नच वायुवानीतत्र्यणुकादिसंवन्धोस्त्येवेतिवाच्यम् कस्तूर्यान्यूनतापत्तेः कुसुमस्य च छिद्रत्वापत्ते रितिचेन्न मोऽत्रदृष्टविशेषेण पूर्ववत् त्र्यणुकान्तराद्युत्पत्तेः कर्पूरादावदृष्टविशेषभावान्न्यूनतेष्टैव इति पृथिवी लक्षणम् ननु लक्षणस्यकिंलक्षण[2] मिति चेल्लक्ष्यतावच्छेदकसमनियतत्वं मित्येवहि अत्रपृथिवीलक्ष्या[3] तद्वृत्तिलक्ष्यतायाः अवच्छेदकंपृथिवीत्वं[4] तत्समानि

---

[१] इतरव्यावर्त्तकत्त्वम्[विशेषणत्वम्

(२] पद्वशापद्यतिव्याप्त्यसंभवरूपदोषत्रयशून्यत्वमपथोगाः सास्नादिमत्वम् अव्याप्तिश्चलक्षैकदेशावृत्तित्वम्

३ पृथ्वीत्ववृत्तिलक्षतायाः

४ योयोधर्म्मयस्यांतिष्ठतिसस्तस्याअवच्छेदकंसातदवच्छिन्ना

यतत्त्वस्य गन्धेवृत्ते र्लक्षणत्समन्वयः अवच्छेदकं त्वंच स्वरूपसंबन्धविशेषः अन्यूनानतिरिक्तवृत्तित्वमित्यपि केचित् तत्समनियतत्वंच तद्व्याप्यत्वेसातेतद्व्यापकत्वंवर्तते च गन्धवत्त्वे यत्र गन्धवत्वं तत्रपृथिवीत्वमितितद्व्याप्यत्वं यत्र पृथिवीत्त्वं तत्रगन्धत्वं इतितद्व्यापकत्वम् यस्य प्रथममुपादानं तद्व्याप्यमितिमन्तव्यम् तदुक्तम् व्याप्यस्यवचनं पूर्वं व्यापकस्य ततःपरं एवं परीक्षिताव्याप्तिः स्फुटीभवतितत्वतइति

साद्विविधानित्याऽनित्या च नित्या परमाणुरूपा अनित्या कार्यरूपा ॥

ननु लक्षणस्य किं प्रयोजन मिति चेत्तदितर भेदानुमितिरितिविद्धि नन्वेवंसतीतरभेदात्मिका यावृत्तिस्तस्या अपि पृथिव्यसाधारणधर्मत्वेन सापि लक्षणमितिवक्तव्यम् एवंसति पृथिवीतरभेदवतीतरभेदादित्यनुमाना संभवेन तस्याः प्रयोजनाप्रसिद्धेः एवं जगदितरस्यै वाप्रसिद्ध्या तल्लक्षणीभूतज्ञेयत्वस्यापीतिचे त्सत्यम् असाधारणधर्मोद्विविधः व्यावर्त्तकाऽव्यावर्त्त

१ अर्धाङ्गीकारे

कश्च तत्र व्यावर्त्तकरूपासाधारणधर्मस्यैव ल क्षणत्वात् तस्य च व्यावृत्तिरूपप्रयोजनदर्श नात् अथैवंसति लक्षणलक्षणस्याव्यावर्त्तकेऽ तिव्याप्तिः व्यावृत्तः पृथिवीत्वसमनियतत्वात् ज्ञेयत्वस्यच पदार्थत्वसमनियतत्वात् इतिचे न्मैवम् तद्भिन्नत्वस्यापि लक्षणेनिवेशात् तथाच लक्ष्यतावच्छेदकसमनियतत्वेसति ज्ञेय त्वादिभिन्नत्वं लक्षणमितपर्य्यवसन्नम् स्वस्मि न्स्वभेदानङ्गीकारेण ज्ञेयत्वादौ ज्ञेयत्वादिभिन्न त्वस्यासंभवात् यदिचा साधारणधर्ममात्रं ल- क्षणमितिसिद्धान्तव्याघातः एवं ज्ञेयत्वादिकं पदार्थ सामान्यलक्षणमिति पूर्वोक्तमप्यसंगतं इत्युच्यते तदास्त्वसाधारणधर्ममात्रं लक्षणम् तस्यच व्यावृत्तिवदियंपृथिवीदं जगदिति व्यव हारोऽपि प्रयोजनमितिमंतव्यम् तदुक्तम् व्या- वृत्तिर्व्यवहारो वा लक्षणस्य प्रयोजनमिति इतः परं प्रयोजनाभावाज्ज्ञेयत्वादिभिन्नत्वम- नुपादेयमेव इति लक्षण लक्षण निरूपणम ॥

पृथिवीं विभजते सेति द्वैविध्यंव्युत्पादयति नि त्येति नित्यत्वं ध्वंसभिन्नत्वेसतिध्वंसाप्रतियो

गित्वम् अनित्यत्वंचध्वंसप्रतियोगित्वम् परमा णुरूपेति ननुपरमाणुसद्भावे किं मानमितिचेदु च्यते गवाक्षर ध्रेतराणि किरणस्थंसर्वतः सूक्ष्मं यद्द्रज उपलभ्यते तत् त्र्यणुकमित्याभिधीयते तत् त्र्यणुकमवयवजन्यंचाक्षुषद्रव्यत्वा द्घटव दित्यनुमानेन द्व्यणुकावयवः सिद्ध्यति सएव- द्व्यणुकइत्युच्यते सोऽपवयवजन्यःमहदारम्भ कत्वात् कपालवदित्यनुमानेन द्व्यणुका वयवः सिद्ध्यति स एव परमाणुरित्युच्यते अनवस्थाभिर्यावयवधारा नोरीक्रियते अन्यथा मेरूसर्षपयोरपिसाम्यप्रसंगःपरमाणोरनित्यत्वे त्वऽसमवेतभावकार्योत्पत्तिप्रसंगः ननु त्रिभिः परमाणुभिःकुतो नद्व्यणुकमारभ्यते द्व्यणुकद्वयेन कुतोन द्व्यणुकामितिचेन्न परमाणुत्रयसंयोग- स्य द्व्यणुकद्वयसंयोगस्यच द्रव्यानारम्भकत्वक ल्पनात् ॥ किञ्च प्रथमस्यद्रव्यारम्भकत्वे गौर वंस्यात् द्वितीयस्यच तथात्वे त्र्यणुकमहत्वा । नुपपत्तिश्च कर्यमहत्वे कारणमहत्वस्य कारण

---

१ ध्वंसेऽतिव्याप्तिवारणायध्वंसाभिन्नत्वेतिविशेषणम्

२ प्रागभावप्रतियोगित्वम्

३ नाङ्गीक्रियते

वकृत्वस्यवाकारणत्वात्[1] इतिपरमाणुप्रमाणदर्शनम् कार्य्यरूपेति अवयविनिचयपिवोध्यम्अत्र नास्तिकाः अवयविसद्भावेकिंमानं अयघटइति प्रतीतिर्हि परमाणुपुंजैरेवोपपद्यते मैवंमंस्थाः परमाणू नामतीन्द्रियत्वेन घटस्याप्यतीन्द्रियत्वापत्तेः नचैकस्यकेशस्य दूरेऽप्रत्यक्षेण कथं तर्हि तत्समूहस्यप्रत्यक्षमितिवाच्यम्सन्निधाने एकस्यापिकेशस्य प्रत्यक्षत्वंसंभवेन दृष्टान्तवैषम्यात् किंचायंघट इति ज्ञानाविषयतायाअनन्तपरमाणुकल्पने गौरवाच्चेति सारम् इतिपरमाणुपुंजवादः कार्य्यरूपपृथिवी विभजते पुनरिति पुनः कार्य्यरूपेतिशेषः एवमग्रेपि त्रैविध्ये हेतुमाह शरीरेति[2]द्वन्द्वान्ते श्रूयमाणत्वाद् भेदपदस्यप्रत्येकमन्वयात् शरीरभेदा[3]दीन्द्रियभेदाद्विषयभेदादित्यर्थः अन्त्यावयवित्वेसति चेष्टाश्रयत्वं शरीरत्वम् हस्तादिवारणाय सत्यन्तम् घटादिवारणायविशेष्यम् अन्त्यावयवित्वं

---

१ कार्य्याव्यहितप्राक्क्षणावच्छेदेनवर्त्तमानत्वंकारणत्वम

[२ द्वन्द्वादौद्वन्द्वमध्येद्वन्द्वान्तेचश्रूयमाणपदंप्रत्येक मापिसम्बध्यतेतिन्यायस्वीकारात्]

(३ भोगायतनम्)

यं अवयवजन्यत्वंसत्यवयवजनकत्वं अवय
वत्वंचद्रव्यसमवायिकारणत्वं अवयवित्वंच
जन्यद्रव्यत्वम् चेष्टाच हिताहितप्राप्तिपरि
हारार्थाक्रिया तदिदं शरीरं द्विविधम् योनिजम
योनिजं च शुक्रशोणितपरस्परमेलनजन्यं शरी
रंयोनिजं तद्भिन्नंशरीरमयोनिजम् योनिजम
पिद्विविधम् जरायुजमंडजंचगर्भावरकचर्मपुट
कंजरायुः तज्जन्यंशरीरंजरायुजमिदंचास्मदादी
नां अंडजंपक्ष्यादीनां अयोनिजंत्रि विधम् स्वेदज
मुद्भिज्जमदृष्टविशेषजन्यंच स्वेदजं यूकालिक्षा
दीनां उद्भिज्जंवृक्षादीनाम् अदृष्टविशेषजन्यं
मन्वादीनाम् ननु वृक्षादीनांशरीरत्वे किंमान
मिति मैवं मंस्थाः वृक्षः शरीरी आध्यात्मिक
वायुंसबन्धादिति तदनुमानात् ननु तत्रैवमान
नपश्याम इतिचेद्वृक्षः आध्यात्मिकवायुसम्बन्ध
वान् वृद्धिक्षयादिमत्वादित्यनुमानंकल्पयमन्वा
दीनामयोनिजत्वे ब्रह्मणोमानसाः मन्वादयः
पुत्राइति श्रुतेरव प्रमाणम् योनिंविनान शरी
रमिति वेदयोनिपदंकारणपरमिति मन्तव्यम्
इतिशरीरसामान्यनिरूपणम् शब्देतरोद्भूत
विशेषगुणानाश्रयत्वेसति ज्ञानकारण मनः सं

१ उद्भिद्यजायतेउत्पद्यते इतितत्

योगाश्रयत्वमिन्द्रियत्वम् शब्देतरेये उद्भूत
विशेषगुणाः घटानिष्ठरूपादयस्तदनाश्रयत्वंज्ञान
स्यकारणभूतोयोमनः संयोगस्तदाश्रयत्वंचच
क्षुरादावस्तीति लक्षणसमन्वयः भवत्येवेन्द्रिय
मनः संयोगस्तथा आत्मामनसायुज्यते मन
इन्द्रियेणेन्द्रियमर्थेन ततः प्रत्यक्षमिति निय
मात् आत्मावारणायसत्यंतं कालवारणयविशे
ष्यम् श्रोत्रेऽव्याप्तिवारणायशब्देतरेतिचक्षुरिन्द्रि
यादावनुद्भूतरूपसत्वादव्याप्तिवारणायोद्भू
तेति संयोगस्य द्विनिष्टत्वेनेन्द्रियार्थ संयोगा
श्रयत्वस्य चक्षुरादौसत्वाद्विशेषगुणेति स्वत्वं
सकारिणीभूतकालमनः संयोगस्तदाश्रयत्वं
कालइतिज्ञानपदम् प्राचांमते इन्द्रियावयवार्था
वयवयोः संनिकर्षोऽपिज्ञानकारणंतदाश्रयत्व
मिन्द्रियावयवेगतम् अतोमनः पदम् यदाका
लेरूपनास्तीतिप्रत्यक्षंप्रति चक्षुः संयुक्तविशेषण
तायाः कारणत्वेन तद्घटकीभूतसंयोगाश्रयत्वं
कालेगतम् अतोमनः पदम् नच आत्मवारणा
यात्मान्यत्वमेवनिवेश्यतामितिशंक्यं स्वत्वमनः
संयोगस्यज्ञानकारणतापक्षे त्वचिदोषात् इति

---

४ एकस्मिन्धर्मिणिनानाकोट्यावरुद्धकोटयावगाहिज्ञानसक
त्वम्

इन्द्रियसामान्यनिरूपणम् भोगोपयोगीविषयः भोगश्चसुखदुःखान्यतरसाक्षात्कारः यद्येतल्लक्षणं शरीरादावविव्याप्तमितिविभाव्यते तदा शरीरेन्द्रिय भिन्न त्वमेव तदनुसरणं वस्तुतस्तु शरीरादिकमपिविषय एव भेदेनकीर्तनंतु बाल वैशाद्याथा इति विषयसामान्यनिरूपणम् पार्थि[२]वंशरीरंदर्शयति शरीरमिति आदिपदेनपश्वादीनांपरिग्रहः गंधवच्छरीरंपार्थिवशरीरमितितल्लक्षणंवोध्यम् एव मग्रेपि अन्नजलादिसनाथत्वात्त्वां। चभौतिकव्यवहारः पार्थिवभागस्यमुख्यत्वा त्पार्थिवत्वम् एव मन्यत्रापि पार्थिवेंद्रियस्य लक्षणमाह इन्द्रियमितिचक्षुरादावतिप्रसंगवारणाय गंधग्राहकेति सनिकर्षेव्यभिचावारणाय द्रव्यत्वंनिवेश्य अथ पार्थिवेन्द्रियंदर्शयति इन्द्रियमिति गन्धवदिन्द्रियंपार्थिवेंद्रियमिति तल्लक्षणं बोध्यमेवमग्रेपि ननु पार्थिवेन्द्रियंनैवादरणीयं निष्प्रयोजनत्वात् इतिचेन्न तत्प्रयोजनत्वात् इतिचेन्न तत्प्रयोजनमाह गन्धग्राहकमिति तथाच गन्धग्रहणमेव तत्प्रयोजनमस्ति

---

१ शरीरेंद्रियभिन्नत्वसत्युपभोगसाधनत्त्व ॥ शरीरादौअतिव्याप्तिवारणायभिन्नत्वोतिपरमाण्वादावतिप्रशक्ति निराशायाव शेष्यदलम् कालादिवारणायजन्यत्वेसातिइत्येतदपिबोध्यम् ॥
२ पृथिव्याःविकारम्

तज्जनकत्वात्पार्थिवेन्द्रियमावश्यकमेवेतिभावः १ इदंउपलक्षणम् येनेन्द्रियेणयद्गृह्यते तेनेन्द्रियेण येनतन्निष्ठाजातिः तदभावश्चगृह्यतेइतिनियमाद्ग न्धत्वादेरपिग्राहकमित्यर्थः एवमग्रेपि नन्वस्तु गन्धग्राहकत्वेन घ्राणनामकमिन्द्रियम् तथापित स्यापार्थिवत्वेकिंमानमितिचेन्मैवम् घ्राणेन्द्रियपा र्थिवंरूपादिषुपंचसुमध्ये गन्धस्यैवाभिव्यंजक त्वात् कुंकुमगन्धाभिव्यंजकगोघृतादिवद्वा यूप नीतसुरभिपार्थिवभागवद्वेत्यनुमानस्यैवमानत्वा त् नवशरावगतगन्धव्यंजकजलेव्यभिचारवार णाय एवकारः तस्यसक्तुरसस्यापिव्यंजकत्वात् मध्यान्तोपादानेन घ्राणस्य गन्धत्वव्यंजकत्वेपि नक्षतिः हेतुशरीरेद्रव्यत्वमपिनिवेश्यन्तेनस न्निकर्षेन व्यभिचारः तस्यसंकेतमाह घ्राणमि ति घ्राणपदप्रतिपाद्यमित्यर्थः तदाश्रयमाह ना साग्रेति एवमग्रेपि पार्थिवविषयदर्शयति विष यइति अत्रादिनापुष्पादिपरिग्रहः गन्धवान्वि षयः पार्थिवविषयइति तल्लक्षणंबोध्यम् एव मग्रेपि इतिपार्थिवग्रन्थः जलंलक्षयति शीतेति नच चन्दनंशीतं शीतंशिलातलमित्यादिप्रतीते पृथिव्यामतिव्याप्तिरितिवाच्यम् जलसमवेत

---

१ स्वबोधकत्वेसतिस्वेतरबोधकत्वमुपलक्षणत्वम् ,

शीतस्पर्शवत्या आपः ताः द्विविधाः नित्या अनित्याश्च नित्याः परमाणु रूपाः अनित्याः कार्यरूपाः पुनस्त्रि विधाः शरीरेन्द्रियविषयभेदात् शरी रंवरुणलोके इन्द्रियंरसग्राहकंरसनं तच्च जिव्हाप्रवर्ति पिषयः सरित्स मुद्रादिः ॥

शीतस्पर्शस्यैव स्वसमवायिसंयोगसम्बन्धेन तत्रभानात् जलंविभजते ताइति शरीरमेति इदमयोनिजमेव एवमुत्तरत्रापिज्ञेयं ननु जली यशरीरस्यनखदन्तकराद्यऽसम्भवेनाहाराद्यऽस म्भवा स्कथंभोगायतनत्वमुपपद्यते इतिमैवं संस्थाः पार्थिवादिभागसंश्रितत्वेन करकादिवद् घनीभूयदृढीभूतस्य तस्यतालवादित्राणव्यापारा दिसम्भवेनाहारविहारादिसम्भवाद्भोगायतन त्वोपपत्तेः एवमुत्तरत्रापिबोध्यम् इन्द्रियमिति ननु रसनेन्द्रियस्यजलीयत्वेकिंमानमितिचेच्छ्रू यताम् रसनेन्द्रियंजलीयेरूपादिषुपंचसुमध्ये रसस्यैवाभिव्यञ्जकत्वा ल्लालावदिति अनु मानम् हरीतक्यामलकादौव्याभिचारवारणाय

उष्णस्पर्शवत्तेजः तच्चद्विविधंनित्यमनि
त्यंचनित्यंपरमाणुरूपं अनित्यङ्कार्यरूपं
पुनस्त्रिविधं शरीरेंद्रियविषयभेदात्
शरीरमादित्यलोके इन्द्रियंरूपग्रा-
हकंचक्षुः तच्चकृष्णताराग्रवर्ति विषय

वक्कारः तस्यजलेमाधुर्यव्यञ्जकत्ववत्कुसुंभा
दिरूपस्यापिव्यञ्जकत्वात् शेषंसुगमम् विषय
इति आदिनातडागेहि मकरकादिसंगृहः अथ
हिमकरकादीनांजलत्वेतत्रनैमित्तिकद्रवत्वं न
स्यादिति चेत्कोवानेतिब्रूत अदृष्टविशेषेण घ
नीभावात्सांसिद्धिकद्रवत्वप्रतिवन्धमात्रकल्प
नात इतिजलग्रन्थः तेजसोलक्षणमाह उष्ण ॥
स्पर्शवदिति उष्णंजलमिति धीस्तु जलान्तर्ग
ततेजोनिष्ठोष्णस्पर्शस्यैवेति तत्रनातिव्याप्तिः
चन्द्रकिरणादौतदन्तर्वर्तिवारिस्पर्शाभिभूतत्व
दुष्णस्पर्शस्यानुपलंभः चक्षुरादावनुद्भूतत्वात्त
स्यतथा तेजोविभजते तदिति चक्षुषस्तैजसत्वा
चक्षुस्तैजसं रूपादिंपचसुमध्येरूपस्यैवाभिव्यञ्ज

---

१ तत्वांतिकावृत्तिभधुरवृत्तिद्रव्यत्वसाक्षाद्व्याप्यजातिमत्वम्
१ चन्द्रकिरणादिः
२ लक्ष्यतावच्छेदकसमानाधिकरणत्वेसातिलक्षतावच्छेदकावच्छि
न्नप्रतियोगिताकभेदसामानाधिकरण्यम्

चतुर्विधः भौमदिव्यौदर्याकरजभे-
दात् भौमंवन्ह्यादिकं अविंधनंदि-

कत्वात् दीपप्रभावदित्यनुमानंप्रमाणम् हरीत
कयादौव्यभिचारवारणायैवकारः रूपग्राहकामि
ति इदमुपलक्षणम् महत्वोद्भूतरूपस्पर्शवद्द्रव्य
तद्वृत्तिकर्मसामान्यसंमवायसंख्यापरिमाणपृथ
क्त्वसंयोग विभागपरत्वा परत्व द्रवत्व स्नेहा
नामपिग्राहकामितिद्रष्टव्यम् ननु वहिरिन्द्रिय
स्यवस्तुप्राप्यप्रकाशकारित्वनियमेन कनीनि
काग्रवर्त्तिचक्षुषोघटादीनां कथंप्राप्तिरितिचन्मै
वम् दीपप्रभा इव तस्यापि विकाशशालित्वेन
तत्प्राप्तिसम्भवात् नच शाखाचन्द्रमसोस्तुल्य
ग्रहणानुपपत्तिरितिवाच्यम् इष्टापत्तेः शाखाच
न्द्रमसोर्युगपत्यश्यामीति मतभ्रमत्वात् तेजसो
तिशयवेगशालित्वेन क्षणविलम्बेनैव तद्ग्रहणा
त् प्रायशस्तुपदभाष्यानुसारेणविषयस्यचातुर्विं
ध्यमाह विषयइति अन्यत्रतुउद्भूतरूपो द्भू
तस्पर्शवाननुद्भूतरूपानुद्भूतस्पर्शवानुद्भूतरू
पानुद्भूतस्पर्शवानुद्भूतस्पर्शानुद्भूतरूपवानि
ति चातुर्विध्येहेतुमाह भौमेति भेदादितिपदंप्र
त्येकमभिसम्बध्यते तत्र भौममुदाहरति भौ-

ठ्यंविद्युदादि ॥ भुक्तस्यपरिणामहे-
तुरौदर्यं आकरजंसुवर्णादि ॥

मामिति पार्थिवमात्रेधनंतेजोभौमम् वन्ह्यादि
कमित्यत्रादिपदनखद्योतगनतेजः प्रभृतेः परि
ग्रहः दिव्यंलक्षयति अविंधनमिति अद्भिरिंध्य
तेप्रकाश्यते इत्यविन्धनम् तद्दर्शयति विद्युदा
दीति आदिनाऽर्कचन्द्रादीनांपरिग्रहः पार्थिवज
लोभयेन्धनंतेजऔदर्यं तदेवाभिधत्ते भुक्तस्येति
भुक्तस्यान्नादेःपीतजलस्यचपरिणामोजीर्णतात
स्यहेतुरौदर्यमित्यर्थः अतएव तदुभयेन्धनम्
आकरजंदर्शयति आकरजमिति अनुभयेन्ध
नंतेजआकरजंसुवर्णादिक मित्यत्राद्दिनारज
तादेः परिग्रहः अथसुवर्णवादः ननुसुवर्णपार्थिवं
पीतवत्त्वाद्धरिद्रावदिति चेन्नैतत् घृतज[1]तुप्रभृ-
ति ष्वत्यन्तानलसंयोगेसति द्रवत्वनाशोपल
म्भेन जलादिरूपप्रतिबन्धकेसति तदनुपल
म्भेनच पार्थिवद्रवत्व नाशंप्रति प्रतिबन्धका
भावविशिष्टात्यन्तानलसंयोगस्यकारणत्वेन सु
वर्णेतादृशसंयोगेसति द्रवत्वनाशापत्तेः प्रति
बन्धकत्वंच कारणीभूताभावप्रतियोगित्वम् भ
वति जलंपार्थिवद्र वत्वनाशंप्रतिकारणीभूतो

१ लाक्षादिप्रभृतिष्विाष्टित्यापिपाठान्तरम्

रूपरहितस्पर्शवान्वायुः सद्विविधः नित्योऽनित्यश्च नित्यःपरमाणुरूपः अनित्यःकार्यरूपः पुनस्त्रिविधः शरीरेन्द्रिय विषयभेदात् शरीरंवायुलोके इन्द्रियंस्पर्शग्राहकंत्वक् तच्च सर्वशरीरव्यात्त विषयोवृक्षादिकंपन हेतुः शरीरांतःसंचारीवायुः प्राणः सचैको प्युपाधिभेदात् प्राणापाना दिसंज्ञांलभते ॥

योऽभावो जलाभास्तत्प्रतियोगिमीमांसकास्त तमइवसुवर्णमप्यतिरिक्तद्रव्यंशशंकिरे तदपि नयुक्तमुक्तेष्वन्तर्हिर्भावसंभवत्यतिरिक्तद्रव्य त्वकल्पनायाअन्याय्यत्वात् ननु सुवर्णस्यतैज सत्वेकिंप्रमाणमिति चेदत्रब्रूमः सुवर्णतैज संप्रतिबन्धकाभावविशिष्टात्यंतासिसंयोगेप्यनु च्छिद्यमानद्रवत्वाधिकरणत्वात्यन्नैवं तन्नैवं यथासर्पिरिति सलिलान्तर्गतहुताशनसंयुक्तस र्पिर्व्यभिचारवारणायसंयोगान्तमिति ननु सुवर्णस्यतैजसत्वेतन्निष्ठोष्णस्पर्श भास्वररूपे गृह्येयातांइतिचेन्न बलवत्सजातीयपार्थिवरूप स्पर्शाभ्यां तन्निष्ठोष्णस्पर्शभास्वररूपयोरभिभ

वादग्रहइतिसंक्षेपः इतितेजोग्रथः वायुंलक्षयति रूपरहितइति घटादिवारणाय विशेषणं आकाशादिवारणायविशेष्यं अथवायुप्रत्यक्षतावादः ननु वायुसद्भावेकिंमानामेति चेदत्रप्राऊचः विषयतासम्बन्धेन बहिर्द्रव्यप्रत्यक्षत्वावच्छिन्नंप्रति समवायसंबन्धेनमहत्वाविशिष्टोद्भूतरूपमुद्भूतस्पर्शश्चकारणम् एवंसतिवायौतदभावाद्वायुर्ना प्रत्यक्षः किंत्वनुमेयः तथासतियोयंवायौवातिसत्यनुष्णाशीतस्पर्शः प्रतीयतेसः स्पर्शः किंचिदाश्रितोगुणत्वाद्रूपवदित्यनुमानेन किंचिदाश्रितत्वेसाधनीयेयात्किंचित्यदंग्राह्यं तदेववायुरित्युच्यते नचतत्पृथिवीभवितुमर्हति॥ उद्भूतस्पर्शवत्पार्थिवश्योद्भूतरूपवत्वानियमात् नापिजलंतेजसी तत्रानुष्णाशीतस्पर्शाभवात् नानाप्याकाशादिचतुष्टम् तस्यविभुत्वेनसर्वत्रतादृशस्पर्शप्रत्यक्षापत्तेः नापीमनः तस्यातींद्रियत्वेनस्पर्शस्याप्यतीन्द्रिय त्वोपत्तेरित्याहुः नवीनास्तु बहिर्द्रव्यप्रत्यक्षंप्रतिमहत्वाविशिष्टविभुव्यावृत्तविशेषगुणःमहत्वविशिष्टोद्भुतरूपोदभूतस्पर्शान्यतरद्वाकारणम् एवंसतिवायुरपिप्रत्यक्षएवतत्रापितादृशगुणस्यमहत्वविशिष्टोद्भूतस्पसत्वात् इतरथावायुंस्पृशामिप्रभोपश्यामितप्त

ऽयवहियतइत्यर्थः एवंनागकूर्म्मकृकलदेवदत्त धनंजयात्मकवायूनांप्राणेऽन्तर्भावः नागउद्गीर्णस्यहेतुः कूर्म्मउन्मीलनस्य कृकलः क्षुधायाः देवदत्तोविजृम्भणस्य धनंजयःपोषणस्येतिबोध्यम् इतिवायुग्रंथः इदानीं कार्य्यद्रव्यस्योत्पत्तिविनाशक्रममाचक्ष्महे परमेश्वरस्यचिकीर्षावशात्परमाणुषु कर्मोत्पत्तिः तदनन्तरं द्वयोः परमाण्वोःसंयोग स्ततोद्व्यणुकोत्पत्तिः तत्रपरमाणुः समवायिकारणम् परमाणुद्वयसंयोगोऽसमवायिकारणम्परमेश्वरस्तज्ज्ञानंतदिच्छातत्कृतिः कालोदिक् प्रागभावोऽदृष्टंप्रतिबन्धकाभावश्चनिमित्तकारणम् एतषांकार्य्यमात्रएव निमित्तकारणात्वात् तदनन्तरं त्रिषुद्व्यणुकेषुकर्म्मोत्पत्तिस्ततस्तेषांसंयोगस्तत स्त्र्यणुकोत्पत्तिः एवं चतुरणुकाद्युत्पत्तिक्रमेण महतीपृथिवीमहत्यआपःमहत्तेजःमहान्वायु रुत्पद्यते ननु त्रिभिःपरमाणुभिः कुतो नद्व्यणुकमारभ्यते द्व्यणुकद्वयेनकुतोनत्र्यणुकमितिचेन्न प्रथमस्य द्रव्यारंभकत्वेगौरवात् प्रमाणाभावाच्चद्वितीयस्यच तथात्वेत्र्यणकमहत्वानुपपत्तेः कार्य्यमहत्वे कारणमहत्वस्यकारणबहुत्वस्यवाकारणत्वा

१ कच्छपः ॥

सृ एवंपरमेश्वरस्यकार्य्यद्रव्यसंजिहीर्षावशात्पर
माणुषुकर्मोत्पत्तिः ततः परमाणुद्वयस्यविभा
गस्ततः परमाणुद्वयसंयोगनाशस्ततोद्व्यणुक
नाशस्ततस्त्र्यणुकनाशः एवंचतुरणुकादिनाश
क्रमेण महापृथिव्यादीनांनाशः अयमेवावान्त
रप्रलयइत्युच्यते सर्वकार्य्य द्रव्यध्वंसस्यैवावा
न्तरप्रलयत्वात् महाप्रलयश्चसर्वभावकार्य्यध्वं
सः भावकार्य्यं च अनित्यद्रव्यमनित्यगुणः क
र्म च किंपुनः सृष्टिप्रलयसद्भावेप्रमाणमिति
चेद्धाताथथापूर्वकमकल्पयदित्यादिश्रुतिः मी
मांसकास्तु संसारप्रवाहस्यबीजांकुरन्यायेनाना
दित्वादनंतत्वाच्चप्रलयेसद्भावेचमानाभावइत्यू
चुः अत्रप्राञ्चः क्वचित्समवायिकारणनाशाद्द्र
व्यनाशः क्वचिदसमवायिकारणनाशाद्द्रव्यना
शमंगीचक्रुः नव्यास्तुलाघवात्सर्वत्रासमवायि
कारणाद्द्रव्यनाशमंगीचक्रुरित्यलं पल्लवित न
इति कार्य्यद्रव्योत्पत्तिविनाशक्रमनिरूपणम्
आकाशंलक्षयति शब्दगुणमिति शब्दः गुणो
ऽस्यतत्तथा यद्यपिशब्दवत्वमेवलक्षणमुचितं
तथापि भट्टानांमते शब्दस्यद्रव्यत्वेनतन्निरा

---

१ असम्भववारणाय शब्दगुणोभयमुक्तेयम असंभवश्च लक्ष्य
तावच्छेदक व्यापकी भूताभाव प्रतियोगित्वम् ।

स्वार्थे गुणपदमुपात्तम् क्वचिच्छब्दगुणकमाका
शमित्यपिपाठः शब्दगुणमेव शब्दगुणकमिति
स्वार्थेकः ॥

॥ शब्दगुणमाकाशं ॥

प्रत्ययः यद्वाशब्दगुणंकरोति जनयतीति शब्दं
गुणयतीति वा शब्दगुणकंसमवायिकारणमि
तियावत् एतेनाकाशेप्रमाणमपिदर्शितम् तथा
हिशब्दश्च अष्टद्रव्यातिरिक्तद्रव्याश्रितः अष्टद्र
व्या नाश्रितत्वेसतिसमवायिकारणकत्वात् य
न्नैवंतन्नैवं यथारूपमिति परिशेषानुमानेन ता
दृशद्रव्यविधयाकाशः सिद्ध्यति रूपादिवारणा
य सत्यंतं रूपत्वादिवारणायाविशेष्यम् परिशे
षश्चप्रसक्तस्य प्रतिषेधेऽन्यत्राप्रसंगात्परिशिष्य
माणेसंप्रत्ययः नचविशेष्यासिद्धिः शब्दः स
मवायिकारणकः जन्यगुणत्वात् पृथिवीरूपव
दित्यनुमानेन तत्सिद्धेः नच विशेषणासिद्धिर
पिशब्दोऽष्टद्रव्यानाश्रितःश्रोत्रःग्राह्यत्वात्शब्द
त्ववदित्यनुमानेनतस्यापिसिद्धेःननुतस्यगुणत्व
मेव किंमानमितिचेत् शब्दोगुणः अनित्यत्वे
सत्येकेन्द्रियग्राह्यजातीयत्वात् रूपवदित्यनुमा
नं मानंत्र्यणुकादावनैकान्तिकत्ववारणाय जा

१ कर्मण्यपीतिकर्मण्यप्यनुमत्ययोर्बोध्यः कुम्भकारवत् ॥

तयेति अन्यस्कृत्यंस्पष्टं आकाशस्यपृथिव्यादि

॥ तच्चैकंविभुर्नित्यञ्च ॥

वदनेकत्वेमानाभावादाह तच्चैकमितिचस्त्वर्थे नचा काशस्यैकत्वेघटाकाशोमठाकाशइतिव्य पदेशः कथमितिवाच्यम् घटादिरूपोपाधिभेदेन तादृशव्यपदेशात् सर्वत्रशब्दोपलंभादाकाशस्य विभुत्वमावश्यकमिति मूर्तावित्य्वतिआकाशस्य विभुत्वादेव नित्यत्वं सेत्स्यतीत्याह नित्यंचेति नन्वात्मनआकाशः संभूतइतिवेदेनाकाशस्य जन्यत्वप्रतिपादनात् कथंतन्नित्यंयज्जन्यंतदनि त्यमितिव्याप्तेरितिचेन्न संभूतइत्यस्य ब्रह्माण्ड रूपो पाधि वशादाभिव्यक्त इत्यर्थकत्वात् इतर थापरमाणूनामप्यनित्यत्वापत्तेः वस्तुतस्तुआ त्माकाशयोर्जन्य जनकभावस्यानुमानविरुद्ध त्वेन वेदस्यार्थवादत्वकल्पनंइदमत्राचिन्त्यं आ काशस्यशरीरंनोवर्त्तते परंत्विंद्रियमस्तितच्चश्रो त्रं शब्दधीजनकमिंद्रियंश्रोत्रंश्रोत्रेंद्रियस्याका शत्वंकथमिति चेन्न यदिन्द्रियं रूपादिषुपंच सुमध्येयंगुणंगृह्णाति तदिन्द्रियंतद्गुणयुक्तमि ति नियमा छोत्रस्यशब्दग्राहकत्वेन तत्राकाश

---

१ सर्वमूर्त्तसंयोगित्वं पृथिव्यप्तेजोवायुमनांसिमूर्त्तानि ॥

स्याबाधितत्वात् अथसति कुड्येसर्वं चित्र मि
तिन्यायेन सर्वमिदं तदैव संभवति यदिन्द्रिय
स्यात्तत्रैव मानंनलभाम इतिचेन्न या या क्रि
या सासा करण साध्या इति व्याप्तेर्वास्यादि
रूपकरणसाध्याच्छिदिक्रियादौदृष्टत्वेन गन्धा
द्युपलंभः करणसाध्यः क्रियात्वाच्छिदिक्रिया
वदित्यनुमानात्सादृशकरणत्वेनेन्द्रियस्यसिद्धिः
इतिआकाशग्रन्थः कालंलक्षयति अतीतेति अ
तीत इत्यादिर्यो व्यवहारोऽतीतो भविष्यन्व
र्त्तमानइत्यात्मकस्तस्यासाधारणहेतुः कालइत्य
र्थः नन्विदंलक्षणमाकाशेति व्याप्तं व्यवहार
स्यशब्दात्मकत्वादिति चेन्न अत्रहेतुपदेननि
मित्तहेतोर्विवक्षितत्वात् अथेदंलक्षणंकथंमहाका
लेऽतीतइत्यादि व्यवहारस्यरविक्रियादिरूपख
ण्डकालनियम्यत्वादितिमैवंमंस्थाः महाकाले
ऽप्युपाधिभेदेनतादृशव्यवहारभेदसंभवात् उपा
धिश्चस्वजन्यविभागप्रागभावावच्छिन्नाक्रिया
स्वपदेन रविक्रियातज्जन्ययो विभागोरविपूर्व
देशयोस्तास्यप्रागभावस्तादृशक्रियोत्पत्तिकाले
तिष्ठति तदवच्छिन्नासैवाक्रिया इयमेवोपाधि
रित्युच्यते ॥ अतीतत्वंच वर्तमानध्वंसप्रतियो

१ सत्यामट्टालिकायांचित्रम्भातीति ।

गित्वं भविष्यंत्वच वर्त्तमानप्रागभावप्रतियो
गित्वं वर्तमानत्वंच वर्त्तमानोपाधिसंबंधित्वं
महाकालेऽतीतत्वादिकंदर्शितप्रायमित्यलमति
कठिनविषयककान्तारप्रदर्शनेन शिशूनाम् अ
कालेकिंप्रमाणामितिचेच्छृणु बहुतरादिवाकर
क्रियाविशिष्टशरीरज्ञाना त्कालिकपरत्वोत्प
त्ति.रितिराद्धान्तः तज्ज्ञानंविशेषणविशेष्योभय
सम्बन्धघटकसापेक्षंसाक्षात्संबन्धा भावेसति
विशिष्टज्ञानत्वात् लोहितस्फटिकइतिज्ञानवदि
त्यनुमानेन तादृशसंबन्धघटकविधयाकालःसि
ध्यति तादृशसंबन्धश्चस्वसमवायिसंयुक्तसंयो
गः सचजगदाधारः कार्य्यमात्रेनिमित्तकारणंचे
ति भणितमेवप्राक् तस्यजगदाधारत्वेकार्य्यमा
त्रं प्रतिनिमित्तकारणत्वेचकालः सर्वदानिदानीं
घटोभवतीति प्रतीतिरेवमानम् क्षणदिनमासा
दिव्यवहारस्योपाधिभेदानुविधायित्वात् काल
स्यैकत्वंनिर्बाधमितिसंधत्ते सचोति सर्वत्र
कार्य्योत्पत्तेर्विभुत्वमप्येष्टव्यमित्याभिसंधत्ते वि
भुरिति विभुत्वादेवनित्यत्वंसंपद्यत्ते इत्याचष्टे
नित्यश्चेति इतिकालग्रन्थः दिशंलक्षयति प्रा
च्यादीति इयंप्राचीयमवाचीयंप्रतीचीइयमुदी

(१) आनुपूर्व्यविच्छिन्नविषयताप्रयोजकत्वम

चीत्यादिव्यवहारासाधारणंकारणंदिगित्यर्थः नन्नु दिशिकिंमानमिति ॥ चेन्नुमानंतत्र अथ

॥ अतीताद्विव्यवहारहेतुःकालः सचैकोविभुर्नित्यश्च प्राच्यादिव्यवहारहेतुर्दिक् साचैकानित्याविभ्वीच ॥

प्रतिज्ञामात्रेणनाथासिद्धिरितिचेन्मैवम् वहुतरमूर्तसंयोगाविशिष्टापिंडज्ञानाद्दैशिकपरत्वोत्पत्तिरितिनिर्विवादम् एवञ्चतज्ज्ञानंविशेषणविशेष्यो भयसम्बन्धघटकसापेक्षंसाक्षात्संबं धाभा[illegible] सति विशिष्टज्ञानत्वादित्यनुमानस्यजा[illegible] त्वात् ससंबन्धश्च वहुतरमूर्त्तसंयोगस्[illegible] मवायिसंयुक्तसंयोगःतेन संवन्धघटका[illegible] द्ध्यति साचजगदाधारानिखिलका[illegible] त्कारणंचेत्याभिहितमेवप्राक् दिक् [illegible] पदार्थवतीइहघटोभवतीत्यादि निरंकुश[illegible] मानमिति मंतव्यं प्राचीत्यादिव्यवहारस्योपाधिभेदप्रयोज्यत्वाद्दिगेकैवेतिभूते साघा[illegible]ते तथा हि यस्मादुदयाचलसान्निकृष्टयन्मूर्त्तं [illegible]तत्तस्य प्राचीयथाप्रयागस्यकाशीयस्मादुदयाच[illegible]लविप्रकृष्टयन्मूर्तं ततस्यप्रतीचीयथागयायाः पा[illegible]टलीपुरस्यवाकाशीयस्मात्कनकाचल सन्निकृष्टयन्मू

ज्ञानाधिकरणमात्मा सद्विविधः पर
मात्मजीवात्माच तत्रेश्वरःसर्वज्ञःप
रमात्मैकएव जीवःप्रतिशरीरंभि
न्नोविभु र्नित्यश्च ॥

तैतत्तस्योदीचीयथारामेश्वरक्षेत्रस्य काशी यस्मा
त्कनकाचलाविप्रकृष्टंयन्मूर्त्तंत तस्यावाचीयथा
काश्याः रामेश्वरक्षेत्रंएवंखण्डान्तमपि तदुक्तम्
सर्वेषामेववर्षाणाम्मेरुरुत्तरतःस्थितः एवंमहादि
[illegible]शि इममेवोपाधिमादायतादृशव्यवहारोबोध्यः
[illegible]बोध्यंजन्यमात्रं क्रियामात्रंवाकालोपाधिः
[illegible]त्रंदिगुपाधिरिति इतिदिग्ग्रंथः आत्मानं
[illegible]ातिज्ञानाधिकरण मितिसमवायेनज्ञाना
[illegible]मित्यर्थः तेनकालेनातिव्याप्तिः आत्मा
[illegible]े परमात्मेतिपरमत्वंचोत्कृष्टत्वंतच्चप्रकृ
[illegible]हेथातिप्रलयकर्त्तृत्वंपरमात्मजीवयोर्वैल
क्षण्यमाभिधत्ते तत्रेतिपरमात्मजीवयोर्मध्ये
परमात्माईश्वरःसर्वज्ञश्चभवतिसत्वेकएवेत्यर्थः
नित्यज्ञानाधिकरणत्वंतल्लक्षणमवगन्तव्यम् अथे
श्वरेकथंनित्यंज्ञानमितिचे त्सर्गाद्यवसरेपरमाणु

[१) तद्वृत्तित्पसातितादतरावृन्तित्वमिष्टतिमात्रसन्दस्यार्थः
[२) मूर्त्तत्वंचाक्रियाश्रयत्त्वम्

नाद्व्यणुकंकरिष्यामिति ज्ञानस्यावश्यकत्वेनत
द्भूतत्यादकशरीरादिकारणकलापस्यतदानींऽयति
रेकेणतस्यानित्यत्वमुररीकर्म्मः इत्थमीश्वरेच्छा
कृत्योरपिअत्रचार्वाकाः ईश्वरसद्भावेमानाभवः
नचवक्तव्यम् प्रत्यक्षप्रमाणमितितार्किकाणांस
ततेस्य ॥

नीरूपस्पर्शद्रव्यत्वेन बाह्यप्रत्यक्षासंभवात् ना
भ्यंतरमपि मनसा परमात्म प्रत्यक्षासंभवात्
नाप्यनुमानं ईश्वरनिरूपित व्याप्तेरप्रसिद्धेः
नचद्यावाभूमीजनयन्देवएकः विश्वस्यकर्त्ता
भुवनस्यगोप्ताइत्यादिवेदः प्रमाणमिति ईश्वरे
कर्त्ता वेदतस्यप्रामाण्यसंभवेनेश्वराभावे त
स्याप्यप्रमाणत्वादित्याहुः तदसत् यत्रकार्य्यं
त्वं तत्रकर्तृजन्यत्वमिति व्याप्तेः प्रसिद्धत्वेना
कुरादिरूपं कार्य्यं कर्तृजन्यंकार्य्यत्वात् घटव
दित्यनुमानेनकर्तृजन्यत्वे साधनीयेतत्कर्तृत्वेने
श्वरसिद्धेः नचविनाकर्त्तारंधरणीसलिलसंयो
गादिभि रेवांकुरादीनामुत्पत्तिरितिशंक्यंघटा
दीनामपितथात्वापत्तेः तदुक्तंजगतांयदिनोक
र्त्ताकुलालेनविनाघटः चित्रकारंविनाचित्रंस्वत
एवभवेत्तदेतिनचस्वेदजादीनमिंवांकुरादीनाम

[१] यत्सत्त्वेमूपदमावेषदभावम्

पितथात्वेकाक्षातिरिरितिवाच्यं स्त्रेदजादीनांकर्तृज
न्यत्वस्वीकारेणदृष्टान्ताविरोधात् तेषामपिपक्ष
भावच्छेदकाक्रांतत्वात् अन्यथासंसारेनिपन्तु
रभावेनग्रहाणांविपरीतोदयापत्तिः एवंजलधर
पटलेनकालेवृष्ट्यनुत्पादापत्तिः सचेतनमन्तरे
णाचेतनस्यविनियतकालेगमनागमनासंभवात्
तस्माज्जगत्कर्त्ताकश्चनावश्यकः सएवास्माक
मीश्वरःएवंपतनाभाववद्गुरुत्वाश्रयःपतनप्रति
बन्धकप्रयत्न प्रयुक्तःधृतिमत्वान्नौकाधृतिवदि
त्याद्यनुमानमपिमानमित्यूह्यम् एवमीश्वरमुपा
सीतयस्यज्ञानमयंतपइत्यादि श्रुतयोप्यनुसन्धे
याः कर्तृत्वंचकृतिमत्वंयत्तुपादानगोचरापरोक्ष
ज्ञानचिकीर्षाकृतिमत्वंकर्तृत्वंइतितन्नगौरवात्
कचित्तुकार्य्यमात्रंप्रतिजीवेश्वरयोर्नकर्तृत्वेनका
रणत्वम् अनेककृतिवुकारणतावच्छेदकत्वेगौर
वात् किंत्वात्मत्वेनैव एवंसतीश्वरसाधारणा
त्मत्वजातिरपिसिद्धयति एतेनसुखादिसमवा
यिकारणतावच्छेदकतयानेश्वरसाधारणतासिद्ध
तीति पक्षानादरणेपिनक्षतिः अथकथमीश्वर
साधकानुमानंमानमितिचेत् अंकुरादिकमा
त्मजन्यंकार्य्यत्वाद्घटवदिति विभावयामासुः
मीमांसकास्तुकर्मैवेश्वरः स्वर्गादिकमेवपुरुषा

र्थः मंत्रमयीदेवता अर्थवादत्वेदोनप्रमाणमितिव
न्तिमीमांसकैकदेशिनस्तुपरिचारककृतकर्म्मण
फलदातायथाभूपालस्तथावेदोक्तकर्म्मणः फल
दातेश्वरएवेतिसमूचिरेइति ईश्वरवादःननुइश्व
रः किंशरीरीउततद्रहितः नाद्यः तच्छरीरस्य
महत्वेऔदुम्बरफलादौमशिकाविशे षोत्पत्ति
र्नस्यात् तत्रतस्यप्रवेशासंभवान्मध्यमपरिमा
णत्वेऽनित्यत्वप्रसंगाद्देशान्तरेकार्य्यानुत्पत्तिप्रसं
गाच्चअणुत्वेदूषणंदर्शितंइयतएव ॥ नांत्यः श
रीराभावेकर्तृत्वस्यैवासंभवा दितिचेन्नशरीरव
तएवकर्तृत्वमानाभावात् शरीरमन्तरेणैवेश्वरेण
मंत्रादिवकार्य्योत्पादनात् ईश्वरस्यपरमाणवएव
शरीरमितिकेचित् आकाशशरीरंब्रह्मेति श्रुतेरा
काशमेवतदित्यपरे अन्येतुसंसारिणामदृष्टवशा
दीश्वरस्यशरीरंतच्चब्रह्मविष्णुशिवानामितिब्रुवंति
अपरेतुभूतावेशन्यायेनेश्वरस्यशरीरमितिमन्निरे
अत्राहुःईश्वरः शरीररहितएवपरंतुतत्वज्ञानसा
ध्यपरमपुरुषार्थपदप्रणालिकामूलीभूतोपासना
दिभिः संसारपंकनिमग्नाञ्जनांस्तिमउद्दिधीर्षुर्ली
लाविग्रहंदधातिसचशिवशक्तिगणेशार्कविष्णुन
ब्रह्मणश्चतदुक्तंशिवशक्तिगणेशार्काविष्णुरूपास्स
ईश्वरः उपासनानुसारेणभक्तेभ्योभुक्तिमुक्तिद

इति अत्रवैष्णवाः शिवादीनांनेश्वरत्वंशिवस्तुवि
ष्णोरुपासकः तामसत्वान्नोपास्यश्चशक्तिस्तु
तदीयःमायाब्रह्मादयस्तुयदाज्ञावर्तिनः योल
क्ष्मीनिवासः तत्साम्यकुतःशिवस्यश्मशानवा
सिनः सुतरांशक्तथादिनां किञ्चविष्णुव्यतिरि
क्तानामुपासनैवानिषिद्धा तदुक्तंवा सुदेवंपरित्यज्य
यउपास्तेन्यदैवतंतृषितोजान्हवीतीरेकूपंखनाति
दुर्मतिरित्याहुःअत्रशैवाः श्रीमच्छिवस्यकटाक्षले
शमात्रमाश्रित्यमहापदवींप्राप्तवता विष्णवादीनां
कुतईश्वरत्वाविष्णुस्तुशिवस्योपासकःअतएवस्व
नेत्रंसमर्प्यचक्रीपुण्डरीकाक्ष इति नामलब्धवा
नाराधनांतरणलक्ष्मीवैकुण्ठंचस्वतएवायापिरा
मेणापिपूजितोरामनाथः सेतौप्रत्यक्षसिद्धः न
चतर्हिकथंविष्णुश्चरणोदकांविभर्तिहरइतितच्च
भक्तपराधीनत्वात् अतएवेश्वरःपरमेश्वरइत्य
यमेवव्यवह्रियतेशक्तिरस्यैवमायायः शुद्धस्फ
टिकसंकाशः सूर्यचन्द्राग्निलोचनः लीलाना
टकसूत्रधारःक्वचिद्घोररूपःक्वचित्सौम्यरूपःक्व
चिच्छ्मशाःनवासीक्वचिदनेकदेवगणसमाश्रिता
नुपमकैलासशिवलोकादिवासीतस्याशिवस्यसा
म्यंकुतोविष्णवादीना कुतोवाउपास्यत्वम् तदु
क्तम्शुद्धस्फटिकसंकाशंसर्वव्यापिनमीश्वरम् क

येजगदाधारंविष्णुब्रह्मादिसेवितमितिशिवःता
मसइति यदुक्तंतत्तुच्छंरुद्रावतारस्याभिन्नत्वा
त् तत्तुश्यामावर्णादेदर्शनंनविष्णोरेवतामस
त्वात् श्मशानवासित्वेन नैकृष्टयंयद्दर्शितंतदपि
नतस्यस्वतंत्रत्वात् तदुक्तम् अनन्तरूपस्यशिव
स्यलीलयाविहारशीलस्यविचित्रकर्मणः अनेक
रूपेणच भीषणेनस्वरूपहानिर्नभवेत्कदाचनमु
खंवाकुतस्तस्यदुःखंकुतो ॥
वाकुतःसुन्दरत्वंकुतोऽसुन्दरत्वंअनेकैः स्वरूपैर
नेकैःप्रकारैःसदालीलयाखेलतश्चिन्मयस्येतिकिं
च्चशिवातिरिक्तदेवतानामुपासनैवनिषिद्धातदुक्तं
महादेवंपरित्यज्यथउपास्तेऽन्यदैवतम् समूढो
विषमश्नाति सुधांत्यक्त्वाक्षुधातुरइति गायंति
अत्रशाक्तिकाः किंशंभोरुपासनयाययाशक्त्याब्र
ह्मविष्णुमहेशानिर्मिताः यत्कृपामवलम्ब्यब्रह्मा
दयःसृष्ट्यादिकंरचयान्ति तत्साम्यमपिप्राप्तुंना
र्हन्तितेत्रयोदेवाः कुतोवातदधीनत्वंतस्याः पर
देवतायाः निगदेत मज्ञानत इति समूचि
रे एवंगाणपत्यादयस्तत्तदौत्कृष्ट्यंवर्णयामासुः

अत्रस्मात्तपौराणिकादयः एतेषांमोक्षः कथंभ
वेत् तदुक्तमाधवोमाधवावीशौसर्वसिद्धिविधा
यिनौवंदेपरस्परात्मानोपरस्परनतिप्रियाविति
मयापुराणोपपुराणयुक्ताः सांगाश्चवेदाःस्मृतयः
समस्ताः शास्त्राणिसर्वाणि विलोकितानि न
क्वापिदृष्टः शिवविष्णुभेदइति तदुक्तम् शिव
स्यहृदयंविष्णुर्विष्णोश्चहृदयंशिवः ईषदप्यंतरं
कृत्वारौरवंन कंव्रजेत् इत्यत्रसत्रवेदोप्याहसत्र
ह्मासशिवः सहरिःसेन्द्रःसोक्षरः परमःस्वराट्इ
ति तत्तद्देवताप्रस्तावेतत्तद्देवतामुख्यकर्तृकसृष्ट्या
दिप्रदर्शनंतुकल्पभेदाभिप्रायकं अतएव शक्त्या
दीनामपिताभ्यामभेदः तदुक्तम् शैवाःशाक्ताश्च
गाणेशाः सौराविष्णुप्रपूजकाःविद्विषन्तिमिथो
भ्रान्त्यातेषांभक्तिश्चानिष्फला सिद्धान्ताबहवः
प्रोक्ताश्रुत्यानानाप्रयोजनैः परंत्वस्याअभिप्रायं
ज्ञानातिविरलःक्कुतो अनेककार्यसिद्ध्यर्थंरूपंबहु
विधंविभोः तत्कार्याज्ञानलोमूढैस्तत्पाखंडंप्र
तिष्ठितमिति इयान्विशेषःयादिशिवेभक्तिर्महती
स्यात्तदाविष्णुरपिशिवत्वेनैवज्ञेयः तदुक्तं शिवे
चभक्तिर्बहुलायादिस्यात्तथा शिवत्वेनभजेद्धरिंच
हरौचभक्तिर्बहुलायादिस्यात्तथाहरित्वेन भजे
च्छिवंहीति अतःकूपमण्डूकन्यायेनलोकाःज्ञा

शून्याः भवन्तीति जगदुरितिशरीरेश्वरवादः जीवइतितत्रइत्यनुषज्यतेबन्धमोक्षयोग्योजीवः जन्यज्ञानाधिकरणंवाअयमेवक्षेत्रज्ञइत्युच्यते प्रतिशरीरंभिन्नइति सुखदुःखादिवैचित्र्यादिति हेतुःपूरणीयः जीवस्याणुत्वेसर्वशरीरव्यापिसुखाद्यनुपलब्धिप्रसंगः मध्यमपरिमाणत्वेऽनित्यत्वापत्याकृतहानाकृताभ्यागमप्रसंग इत्याभप्रायवानाह विभुरिति विभुत्वान्नित्यत्वमर्थादायातमित्याहु नित्यश्चेति ननजीवसद्भावेकिंमानामितिचेन्न अहंसुख्यहंदुःखीति । मानसप्रत्यक्षस्यमानत्वात् नचात्मातावन्नप्रत्यक्षइतिभाष्यविरोध ॥ इतिवाच्यम् तस्यपरमात्मपरत्वस्प्रतिपादितंनैवात्मतत्त्वविवेके ननुविप्रातिपन्नंप्रतिकथंप्रत्यक्षमुपन्यस्तुंशक्यमितिचतत्रानुमानमेवमानंबुध्यादयः पृथिव्याद्यष्टद्रव्यातिरिक्तद्रव्याश्रिताः पृथिव्याद्यष्टद्रव्यानाश्रितत्वेसतिगुणत्वात् योयदनाश्रितोगुणःसतदतिरिक्तद्रव्याश्रितः यथापृथिव्याद्यनाश्रितःशब्दइत्यनुमानेननवमंद्रव्यमात्मासिद्धयतिनचवक्तव्यं तेभूतानांगुणाभवंत्विति तथासतितेषामाभ्यन्तरप्रत्यक्षानुपपत्तेः भूतगणानांरूपादीनांबाह्य प्रत्यक्षस्यैवानुभवसिद्धत्वात् अतएवभूतत्व बाह

रिन्द्रियग्राह्यविशेषगुणवत्वमितिसङ्गच्छतेवि
शेषगुणत्वादवनादिकालमनसांगुणाः ननुविशेष
गुणत्वएवमानंनलभामहेइतिचेन्न बुद्धयादयो
विशेषगुणाःएकेन्द्रियग्राह्यत्वसतिगुणत्वात् रू
पवदित्यनुमानंमानमेवमिन्द्रियंसकर्तृकं करण
त्वात् कुठारादिवदित्यनुमानेनाप्यात्मासिद्धश्च
ति अत्रषडपिनास्तिकाः क्रमशःशंकंतेस्म त
त्रादौशून्यवादिनोमाध्यमिकाः सुषुप्त्यवहि
तोत्तरक्षणेउत्थितस्यसुषुप्तावहं नासमित्यनुभ
वात्शून्यमेवात्माअतएवसर्वमिदंमिथ्यैवतत्र
श्रुतिरप्याह असदेवेदमग्रआसीदित्याहुः तदस
त् सुषुप्तावहंनासमित्यनुभवस्या प्रामाणिक
त्वात्प्रामाणिकत्वे स्वात्मनितस्यज्ञानाभावोपर
कत्वात् यन्मिथ्येदमुक्तंतदपिनसत् प्रत्यक्षतो
नुभूयमानपदार्थस्याशक्यापलापत्वात् उपदर्शि
तवेदस्यगतिर्वक्ष्यते क्षणिकविज्ञानवादिनोयोगा
चार्यास्तु क्षणिकविज्ञानमेवात्मातद्विविधंप्रवृत्ति
विज्ञानमालयविज्ञानंचतत्रायंघटइत्यादिप्रवृत्ति
विज्ञानसुषुप्तावहामित्यालयविज्ञानम् सुखादि
कमस्यैवविकारः तदतिरिक्तवस्तुनएवाप्रसिद्धेः
अत्रचश्रुतिरप्याह अन्योंतरात्मा विज्ञानमय
इत्याहुः सदसत् पूर्वानुभूतपदार्थस्मरणानुपप

तेः अनुभवितुरिदानीमभावात् अन्यानुभूतेऽर्थेऽन्यस्यानुसंधानायोगात् ननु कस्तुरिसुरभिपटवत्पूर्वपूर्वविज्ञानोत्पादिततत्तत्संस्कारणामुत्तरोत्तरविज्ञानेसंक्रान्तत्वामिच्छामइतिमाभाषिष्ठाः तथासतिजनन्यनुभूतपदार्थस्यगर्भस्थात्मजेन स्मरणापत्तेरित्याद्यन्यत्राविस्तरः सौत्रांतिकास्तुज्ञानाकारानमेयक्षणिक वाह्यार्थएवात्मेतीच्छन्ति वैभाषिकाक्षणभंगुर वादेनस्तुक्षणिक वाह्यार्थएवात्मेतीच्छान्ति तदुभयमपितुच्छं घटादीनां तथात्वेमानाभावात् एतेचत्वारोनास्तिकाबौद्धा इत्युच्यंते बौद्धानां अष्टादशभेदाः प्रसिद्धाः उपभेदास्तुबहवः तेचविस्तराभयेहनोक्ताः चार्वाकास्तुब्राह्मणाहंगौरोहं स्थूलोहंजानामीत्यादि सामानाधिकरण्यप्रतीतेब्राह्मणत्वादिधर्मवति शरीरएवज्ञानसुखाद्याश्रयत्वं। सिद्ध्यतीतिशरीरएवात्मा अत्रश्रुतिरप्याह सवाएषपुरुषोऽन्नरसमयइति ननुशरीरस्यपार्थिवत्वेघटादिवन्नचेतनं तदितिचेन्मैवंमंस्थाः केवलनागवल्लीदलस्यरागानुत्पादकत्वेपिनागवल्लीदलखदिरचूर्णक्रमुकसमुदायात्मकताम्बूलस्य रागोत्पादकत्ववत्केवलपार्थिवस्यचैतन्यानुत्पादकत्वेपि भूतचतुष्टयसमुदायात्मक

शरीरस्यतदुत्पादकत्वे किंबाधकमित्याहु: तन्न मृतकशरीरेपिज्ञानापत्तेः ननुज्ञानंप्रतिशरीरप्राणसंयोगस्यापिकारणत्वेनतदानींतदभावान्नतदुत्पत्तिः इतरथानैयायिकानांनये आत्मनांविभुत्वेनमृतशरीरज्ञानापत्तिवारणंतुगीर्वाणगुरूणामप्यशक्यमितिचेन्न अन्वयव्यतिरेकापचयापचयैः शरीरस्योत्पादविनाशशालित्वेन बाल्यानुभूतपदार्थस्यवार्द्धकेस्मरणानुपपत्तेः वीचीतरंगन्यायेनसंस्कारपरंपरांगीकारस्तुनयुज्यतेवाढंगौरत्वात्फलमुखगौरवंनदोषायेति चेतर्हिविद्वत्वनृपत्वमूर्खत्वदारिद्रत्वादीनियासकंभवन्तः किंब्रुवन्तिसंसारस्य स्वभावएवेदंसर्वमितिचेद्वैपरीत्येकिंनियामकम् अस्तुजन्मसमयएवेतिचेत्तर्हितस्मिन्नेवसमये जन्मनतुसमयान्तरइत्यत्रैवकिंनियामकम्अस्तुईश्वरएवभवन्मतेनियामकइतिवक्तुमशक्यं तस्यसमदर्शित्वात् तस्माददृष्टमेवनियामकमिति वाच्यम् तच्चात्मानमन्तरेणानुपपन्नमिति शरीरातिरिक्तएवात्माभ्युपेयः चार्वाकैकदेशिनस्तुकाणोहमहंजानामीति इन्द्रियधर्मसामानाधिकरण्यदर्शनात्सुषुप्तिदशायांसत्यपि शरीरेचक्षुराद्युपरमेघटाद्यनुपलब्धेश्चेन्द्रियमेवात्मेत्याहु: तच्चबालप्रलपितंचक्षुरादिनाशेयोहंघ

त्मद्रा नसोऽहमिदानींस्पृशामीत्यभेदप्रत्ययानुप पत्तेः नचेंद्रियांतरेणानसंधीयत इतिवाच्यं अ न्यानुभूतेर्थेऽन्यानुसंधानायोगाच्च अपरेचार्वा कास्तुसुषुप्तिदशायांचक्षुरादीमुपरमेपिमानसास र्वव्यवहारदर्शनात् तस्यानित्यत्वाच्चमनएवा त्माअत्रश्रुतिरप्याह अन्योन्तरात्मामनोमय इ तिमन्यतेतदसत् मनसोऽणुत्वेनसुखाद्यनुपलंभ प्रसंगात् इतरेचार्वाकास्तुप्राणेनविनाव्यवहा रादर्शनात पिपासावानहमित्याद्युपलब्धेश्चप्रा णएवात्माअत्रश्रुतिरप्याहअन्योन्तरात्माप्राण मय इतिकल्पयंतितदपियुक्तम् तस्यानित्यत्वेन तदुत्तरस्यपदर्शितदूषण गणवाणप्रहारपातात् पुत्रेपुष्टेऽहमेवपुष्टः पुत्रेनष्टेऽहमेवनष्टइत्याद्यनु भवदर्शनात् आत्मावैजायतेपुत्र इतिश्रुतेश्च पुत्रएवात्मेत्यपिकश्चित् तदपिनतादृशानुभव स्याभिमानत्वात् उपदर्शितश्रुतीनामात्मनां ज्ञानाधिकरणत्वप्रतिपादकसत्यंज्ञानमिति दृश्य मानश्रुतिवाध्य त्वात्पूर्वपक्षेतात्पर्यंदिगंबर स्तु ॥ देहातिरिक्तदेहपरिमाणआत्मासंचदीप प्रभावत्संकोचविकासशालीत्याहुः तदप्याकिंच त्करंतस्यानित्यत्वापत्त्यातच्छिरासेपूर्वोक्तदोषव ज्रप्रहारपातात् इतिसंक्षेपः इतिनास्तिकमतख

पडनम् अथसांख्यशास्त्रज्ञाः आत्मामूलप्रकृति
महदहंकारपंचतन्मात्राषोडशाविकारभेदात्पंचविं
शनितत्त्वानि तत्रशीकरानिर्लिप्तामरसपलाश
वत्कर्तृत्वभोक्तृत्वादिनिर्लिप्तआत्मासचनप्रकृ
तिर्नविकृतिश्चकारणं नकार्यमितियावत्परन्तु
चेतनःमूलप्रकृतिस्तुजगत्कर्तृनित्याजडाचअत
एवनविकृतिः महत्तत्वंचप्रकृतेः परिणामः प्र
कृतिकार्यमितियावत् इदमेवबुद्धिरंतः करणं
मित्युच्यते अहंकारश्चाहंसुखीअहंदुःखीत्याद्य
भिमानः अयंचमहतत्वस्यकार्यंतन्मात्रंचश
ब्दस्पर्शरूपरसगन्धाः एतेऽहंकारस्यकार्याणि
महदादयश्चैतेसप्त प्रकृतयोविकृतयोविकृतय
श्च विकारास्तुश्रोत्रत्वक्चक्षूरसनाघ्राणानिपंच
ज्ञानेन्द्रियाणिवाक्पाणिपादोपस्थपायवः पञ्च
कर्मेन्द्रियाणिमनआकाशवायुतेजोजलपृथिव्यः
पंचमहाभूतानीतिषोडशसंख्याकाः तैर्महाभूतैः
शरीरमुत्पाद्यते तत्संबंधवशात् प्रकृतिरेवसर्वंक
रोतितत्संसर्गवशादात्मनोऽहंकरोमीत्यभिमानो
जायते सएवात्मनोवन्धइत्युच्यते तन्निवर्त्त
नाच्चमोक्षइत्याहुःतदसत् अहंकर्ताहंभोक्ताहं
जानामिति कर्त्तृत्वभोक्तृत्वचैतन्यादीनांस
मानाधिकरण्य प्रतीते श्चेतनातिरिक्तप्रकृति

सद्भाविमानाभावात् जडायाप्रकृतेःकर्तृत्वासंग
वाच्चननुप्रकृतेः क्रियमाणानिगुणैःकर्म्माणि
सर्वशः अहंकारविमूढात्माकर्त्ताहमितिमन्यते
इतिभगवदुक्तेःसामानाधिकरण्योपलंभोभ्रमए
वेति चेन्नप्रकृतेरदृष्टविशेषस्यगुणैस्तज्जन्येच्छा
दिभिरहमेवकर्तेति तदर्थत्वात् यद्वाप्रकृतेरीश्व
रेच्छानुसार वशाद्गुणैर्जन्यज्ञानादिभिरित्यर्थ
त्वात् अतएवतत्रैवंसतिकर्त्तारमात्मानंकेवलंतुयः
इत्युपरितनभगवदुक्तिः संगच्छते इतिकृतंपल्ल
वितेन इतिसांख्यमतनिरूपणम् पातञ्जलशास्त्र
ज्ञास्तुआत्मायोगगम्यःयोगश्चचित्तवृत्तिनिरो
धनम् तच्चचित्तस्यबाह्यविषयनिवर्त्तनादन्तरा
भिनिवेशः यमनियमासनप्राणायामप्रत्याहार
धारणाध्यानसमाधिभेदादष्टौयोगांगानितत्रास्ते
यकर्मनिवृत्तिकरुणार्जव शांति शौच धृतिमि-
ताहारसत्यभाषण जीवाहिंसनब्रह्मचर्यभेदाद्द
शयमाः आस्तिकत्वहर्षतपः सुरार्चनदानलज्जा
सद्ज्ञानहोमसच्छ्रवणजपभेदाद्दशनियमाः पद्मा
सनस्वास्तिकभद्रवज्र वीरासनभेदात्पंचमुख्या
सनानि अन्यान्यपिएकोनाशीति रासनानि
सन्ति पूरककुंभकरेचकभेदात्प्राणायामास्त्रि
विधः सचाल्पप्राणसंचारनियामकः इन्द्रिया

णांविषयनिवर्तनप्रत्याहारः अंगुष्ठादिब्रह्मरंध्रां
तंतत्तत् स्थानेषुप्राणधारणं धारणाततोहृदया
रविन्दे शिवस्यविभावनंध्यानम् ततः प्राणा
न्निरुध्यात्मनासहाशिवस्यैकभावनंसमाधेः ए-
तादृशांगसहितेनयोगेनाशिवमयं ज्योतिरवलो
क्यते इदमेवसमाधिसिद्धिरित्युच्यते तदुक्तंचि
त्तस्याधिकसाधितस्यतुवहिर्वृत्तेर्निरोधः क्रमा
दन्तर्वृत्तितयांतरेव विगलत्पीयूषमास्वादयेत्
स्वात्मन्यत्र सदासदाशिवमयं तज्ज्योतिरालो
कयेत् सांद्रानंदपरंपरामनुभवेत्सिद्धिः समाधे
रियामितीत्याहुः इतिपातंजलमतनिरूपणम्
वेदान्तिनस्तुएकमेवाद्वितीयं ब्रह्मेत्यादिश्रुतेरे
कंब्रह्मैवास्ति तच्चाविनाशीवारेयमात्मासत्यंज्ञा
नमनंतं ब्रह्मेतिश्रुतेर्नित्यविज्ञानस्वरूपं तदेवै
कोहं बहुस्यामितिश्रुते रुपाधिवशाज्जीवइत्यु
च्यते तस्यैवस्वमायानेर्मिताऽविद्याविद्याभ्यां
वंधमोक्षौभवतः शरीरेआत्मत्वाभिमान कार
यित्र्यविद्याविद्यातुतान्निवर्तिकाशरीरआत्मत्वा
भिमानोवंधः तन्निवृत्तिरेवमोक्षइत्युच्यते त
स्मिन्नेवब्रह्मणिरज्जौ सर्पइवमिथ्याभूतसंसा
राभासते तस्माद्ब्रह्मैव सत्यंजगन्मिथ्याइत्या
हुः इदमपियुक्तंनप्रातिभाति प्रत्यक्षसिद्धपदा

र्पस्यमिथ्यात्वासंभवात् नचरज्जौतर्हिकथं स
र्पस्यमिथ्यात्वमितिवाच्यम् प्रसिद्धस्यैवसर्प
स्यतत्रभानाङ्गीकारेणादृष्टान्त वैषम्यात् न
चतत्राप्यसदेवसर्पोभासतें इतिवाच्यं तथास
ति शशकशृंगस्यापिभानापत्तेः अथतर्हिस्वप्ने
कथंशस्त्रप्रहारादेर्मिथ्यात्वमितिमाभाषिष्टाः प्र
सिद्धस्यैवशस्त्रप्रहारादेःस्वस्मिन्नारोपमात्रत्वा
त् अतएवस्वप्नो मानसाविपर्ययइतिवक्ष्यामः
नचमिथ्यात्व प्रतिपादकश्रुतेरप्रामाण्यापत्ति
रितिवाच्यम् तस्याजन्यभावस्य नश्वरत्वप्रति
पादनेतात्पर्यात् अन्यथावेदस्यापि मिथ्यात्वा
पत्यात्प्रतिपाद्यब्राह्मणोपि तथात्वापत्यानास्ति
कमतप्रवेशप्रसंगःतदुक्तम् प्रत्यक्षादिप्रमाणसि
द्ध विरुद्धार्थप्रबोधकः वेदांतोयदिशास्त्रंस्याद्बौ
द्धैः किमपराध्यते एवंयन्नित्यविज्ञानब्रह्मेत्युक्तं
तदपिनतस्यरूपपादकत्वात् तथाहि किमा
त्ममात्रं नित्यविज्ञानस्वरूपं उतजीवः किमुते
श्वरः नाद्यः यद्यज्ज्ञानंतत्तत्स विषयकमिति
नियमात् ॥ तस्यापिकश्चनविषयोवाच्यः स
किंयावज्जगदिति ब्रूषेकिंवायत्किंचित् घटप-
टादिः नाद्यः मेर्वादीनामपियावदन्तर्गतत्वे
नमेरुर्मद्विषय इत्यनुभवापत्तेः सुषुप्तावपिविष

या भासप्रसंगाच्च नचवक्तव्यं निर्विषयमेव त-
दुरीक्रियतेइति निर्विषयकस्य ज्ञानत्वेमाना
भावात् नाद्वितीयः घटस्तद्विषयः पटस्तद्विषयो
वेत्यत्रविनिगमनाविरहेण भक्षितेपिलशुनेन
प्रशान्तिर्व्याधेरिति न्यायेनतद्दोषतादवस्थ्या-
त् विनिगमनाच एकत्रपक्षपातिनीयुक्तिः जी
वस्यनित्यविज्ञानरूपत्वे उपदर्शितदोषवारणं
चतुर्मुखब्रह्मणोप्य शक्यंप्रमाणा भावाच्चन
चेश्वरस्यापि नित्यविज्ञानस्वरूपत्वंसंभवति
सत्यंज्ञानमित्यस्य घटोनीलइत्यस्येव ज्ञानगु
णवदिति तदर्थवत्वात् अतएवयः सर्वज्ञः स
सर्वविदितिश्रुतेः प्रामाण्यंनिर्वहति जीवब्रह्म
णोरैक्यमिति यदुक्तंतदपिनसुखदुःखादिवैचि
त्र्या ज्जीवानामनेकत्वेन तत्रैवकत्वासंभवा
त् अहंजीवोनेश्वरइतिप्रतीतेश्च अतएवक
श्चनसंसारीबद्धः कश्चनसंसारीमुक्तइति व्य
वहारउपपद्यते नन्वेकमेवाद्वितीयं ब्रह्मेतिश्रुतेः
कागतिरितिचेन्न एकत्वसमानियत विजाती
यवैलक्षण्यस्यैवाद्वितीयपदार्थत्वात् प्रकृतजग
त्कर्तृत्वमेववैलक्षण्यं एकोविद्वानद्वितीय इत्या
दौविद्याधिक्यरूपवैलक्षण्यवत् समानेषुदशमु
क्ताफलेषु विजातीयोघटस्तद्वैलक्षण्यसत्वेना

द्वितीयव्यवहारापत्ति वारणायैकत्वसमनियत त्वं वैलक्षण्यविशेषणम् नन्वेवंसतिसर्वं ख- ल्विदंब्रह्मेतिश्रुतिविरोधइतिचेन्न ब्रह्मेत्यस्यब्र ह्मव्याप्तमित्यर्थकत्वात् व्याप्तत्वंसंबंधवत्वं अ न्यथाघटादीनामपि ब्रह्मत्वापत्त्याब्रह्मणोऽनित्य त्वापत्तिः जडत्वापत्तिश्चनचैकोहं बहुस्यामि ति श्रुतेरप्रामाण्यप्रसंगइतिवाच्यम् एकोहंनि राकारो ब्रह्मविष्णुशिवरूपेण बहुस्यामिति तद र्थत्वात् ननुतत्वमसिब्रह्मविद्ब्रह्मैवभवति इत्या दिश्रुतेर्जीवेश्वरयोरभेदप्रतिपादिकाया अप्रामा ण्यमवलम्ब्यतामितिचेन्न तत्वमसीत्यस्य नि र्दुःखत्वेनतत्सदृशस्त्वमसीत्यर्थकत्वात् एवंब्र ह्मैवभवति इत्यस्यनिर्दुःखत्वेन ब्रह्मसदृशोभ वतीत्यर्थकत्वात् ऐश्वर्य्याधिक्येनवैश्योयंराजै वेतिवत् अतएवसर्वेआत्मानः समर्पिताः निरं जनः परमसाम्यमुपैतीत्यादिश्रुतिः प्रामाण्य माप्नोति वस्तुतः पूर्वपक्षश्रुतीनामिव वेदां तोपयोगि श्रुतीनामर्थकरणे प्रयोजनाभावइ ति संक्षेपः इत्यात्मनिरूपणं मनोनिरूपयति सुखेति सुखाद्युपलब्धिः सुखादिसाक्षात्कार स्तस्यसाधनं निमित्तंबीजंमनइत्यर्थः आत्म मनः संयोगवारणा ॥

सुखाद्युपलब्धिसाधनामिन्द्रियंमनःत
च्चप्रत्यात्मनियतत्वादनन्तंपरमाणुरू
पंनित्यञ्च ॥

थेन्द्रियमिति चक्षुरादिवारणायसुखेत्यादिएतै
न्मनसिप्रमाणमपिदर्शितम् तथाहिसुखादिसा
क्षात्कारः करणसाध्यः जन्यसाक्षात्कारत्वात्
चाक्षुषादिवदित्यनुमानाच्चक्षुरादीनांवाधान्म
नः सिद्धयतिमनोविभजतेतच्चेतिमनइचत्यर्थः
मनसोऽनतत्वेहेतुत्वमाहप्रत्यात्मेति आत्मा
नं आत्मानंप्रतिप्रत्यात्मंतस्मिन्नियतत्वान्नि
यमेनवर्त्तमानत्वादित्यर्थः तथाचैकैकात्मनएकै
कमनसआवश्यकत्वेनात्मनामनंतत्वान्मनसो
प्यनंतत्वमिति भावः ननुआकाशादिवन्मनसो
विभुत्वे विभुद्वय संयोगानंगीकारणे ज्ञानोत्प
त्तिर्नस्यात् ज्ञानासमवायिकारणाप्रसिद्धेरतआ
ह परमाणुरूपमितिपरमाणुस्वरूपमित्यर्थः त
थाचमनसोऽणुत्वेनात्ममनःसंयोगःसंभवत्येवे
तिभावःमीमांसकास्तुमनोविभुस्पर्शरहितद्रव्य
त्वादाकाशवदित्यनुमानेनाविभुत्वंसिद्धयति वि
भुद्वयसंयोगोप्यस्त्येवेत्याहुःनैतत्तादृशसंयोग
स्यनित्यत्वापत्यासर्वदाज्ञानोत्पत्तिप्रसंगेनसुषु

त्त्वभावापत्तेः ममतुयदामनःपुरीततंप्रविशति यदानिः सरतितदाज्ञानोत्पत्तिःपुरीततिबहिर्दे शावच्छिन्नात्ममनःसंयोगस्यैवज्ञानकारणत्वात् अतएवसुषुप्तिकालेज्ञानापत्तिवारणाययज्ञानमा त्रेत्वङ्मनःसंयोगःकारणमितिमतंनिराकुर्वन्तिन व्याःननुमनसोऽणुत्वेऽष्टावधा । निनांकथंयुग पत् ज्ञानोत्पत्तिःमनसः चक्षुरिन्द्रियसंयोगका लेत्वगिन्द्रियादीनांसंयोगासंभवादितिचेन्नम नसोऽतिशयवेगशालित्वेनक्षणविलंबेनैवेन्द्रिय संबद्धंसदष्टा सविशेषशाल्यष्टावधानिनांज्ञानो त्पादनाद्युगपदनुभवामीतिप्रत्ययोभ्रमः अतए वकिमुक्तंव्यासंगान्नज्ञातमित्यनुभवोदरी दृश्य ते तथाचन्यायसूत्रंयुगपज्ज्ञानानुत्पत्तिर्मनसो लिंगमिति मनसोनित्यत्वेलाघवंपरमाणुरूप त्वद्वानित्यामित्याह नित्यंचेति इतिमनोनि रूपणम् अथद्रव्याणां साधर्म्यवैधर्म्यप्रक्रिया पृथिव्यादिनवानां समवायिकारणत्वं साधर्म्यं नित्यद्रव्याणामप्रवृत्तित्वम् पृथिव्यप्तेजोवायु मनसांमूर्त्तत्वंक्रियावत्वंवेगवत्त्वंपरत्वेच मूर्त्तत्वं चपरिछिन्नपरिमाणवत्वमितिसंप्रदायविदः क्रि यासमवायिकारणतावच्छेदकतायासिद्धोजाति विशेषइतिनव्याः आकाशादि चतुष्टयस्याविभु

चक्षुर्मात्रग्राह्यगुणोरूपंतच्चशुक्लनी
लपीतरक्तहरितकपिशाचित्रभेदात्स
प्तविधं पृथिव्यांसप्तविधंअभास्वर
शुक्लंजलेशुक्लभास्वरंतेजसि ॥

त्वंचकिंनामविभुत्वमिति चेत्सर्वमूर्त्तद्रव्यसं
योगित्वंपरममहत्परिमाण वत्वंवादिक्कालमनो
भिन्नद्रव्याणांषण्णांविशेषगुणवत्वंआकाशजीव
योरव्याप्यवृत्तिविशेषगुणवत्त्वंक्षणिकविशेषगुण
वत्वंचअव्याप्यवृत्तित्वंनामस्वात्यन्ताभाव स
मानाधिकरणत्वं यथाएकस्मिन्नेवात्मनिशरीरा
वच्छेदेनज्ञानंयदात्रच्छेदेनतदत्यन्ताभावश्चाति
ष्ठतितत्समानाधिकरणत्वंज्ञानेक्ष तंक्षणिकत्वंच
तृतीयक्षणवृत्तिध्वंसप्रतियोगित्वंइदमपिज्ञानेऽ
क्षतमेवएवमन्यत्राप्यूह्यम् पृथिव्यादिपंचानां
भूतत्वंतच्चात्मावृत्तिविशेषगुणवत्वंवापृथिव्यादिच
तुर्णांद्रव्यसमवायिकारणत्वंस्पर्शवत्वंचपृथिव्या
दित्रयाणांरूपवत्वं द्रवत्ववत्वं च पृथिवीजलयो
रसत्वं गुरुत्ववत्वंच वैधर्म्यंपूर्ववद्बोध्यं इदानीं
पृथिव्यादिनांगुणाः प्रदर्श्यन्ते चतुर्दशगुणाः
पृथिव्याः तेचरूपादित्रयोदशसंस्कारश्च चतु
र्दशगुणाः जलस्यतेच गंधवर्जरूपादिस्नेहान्ताः

संस्कारश्च एकादशगुणास्तेजसस्तेच रसगंधगु रुत्ववर्ज रूपादिद्रवत्वांताः संस्कारश्चनवगु- णाः वायोस्तेचरूपरसगंध वर्जस्पर्शाद्यपरत्वां ताः संस्कारश्चषड्गुणा आकाशस्यतेच संख्या दिविभागांताः शब्दश्चपंचगुणाः कालदिशोः तेचसंख्यादिपंचअष्टौगुणाः परआत्मनः तेचसं ख्यादिपंचबुद्धीच्छा प्रयत्नाश्चचतुर्दशगुणाः जीवस्यतेचसंख्यादि पंचबुद्ध्यादिनव च अष्टौ गुणाः मनसः तेचसंख्यादि सप्तसंस्कारश्चत दुक्तं वायोर्नवैकादशतेजसोगुणाः जलक्षितिप्रा णभृतांचतुर्दशदिक्कालयोः पंचषडेवचाम्बरे महेश्वरेऽष्टौमनसस्तथैवचेति इतिसिद्धांत च द्रोदयेतर्कसंग्रह व्याख्यानेद्रव्यविशेषानिरूपणं नामद्वितीयः परिच्छेदः ॥ अथगुणान्निरूपयि तुं तत्रप्रथमोदिष्टंनिरूपयाते चक्षुर्मात्रेतिरूप त्वादि वारणायगुणपदम् रसादिवारणायचक्षु र्ग्राह्येति संख्यादिवारणायमात्रपदं यद्यपि प्रभा भित्तिसंयोगवारणाय गुणपदेनविशेषगुणस्य वि वक्षणीयतया ततएवसंख्यादिवारणं संभवति तथापिसांसिद्धिकद्रवत्व वारणायतदावश्यकं व स्तुतस्तुपरमाणु रूपेव्याप्तिवारणाय चक्षुर्मात्र ग्राह्यजातिमत्वे संतिगुणत्वस्य विवक्षणी

ग्यतया विशेषपदंनदेयम् व्यणुकादिवारणायगु
णपदंतुदेयम् रूपत्वादीनिसर्वाण्येवजातयः रू
पंविभजते तच्चेतिरूपं चेत्यर्थः इदंसप्तविध
मित्यने नान्वेतिसप्तविधेहेतुमाह शुक्लेति
ननु चित्ररूपे किंमानं चित्रपट इतिप्रती ॥
तिस्तुतंतुगतनीलपीतादीनामेवेतिचेन्न तथा
सतिपटस्याप्रत्यक्षत्वापत्तेः वहिर्द्रव्यप्रत्यक्षे
समवायेनरूपस्यकारणत्वात् ननुरूपवत्समवे
तत्वमेव वहिर्द्रव्यप्रत्यक्षेकारणमस्तु प्रकृते
रूपवान् तन्तुस्तत्समवेतत्वंपटेऽव्याहतमेवेति
चेन्न लाघवेनरूपस्यैवकारणत्वात् अथाव्या
प्यवृत्ति नीलपीतादीनांनिकरं वमेवचित्ररू
पमस्तुकिमतिरिक्तकल्पनेनेति मावहगर्वंव्याप्य
वृत्तिजातीयगुणानांव्याप्यवृत्तितानियमान् किंच
तन्तुगतनीलपीतादीनां परस्परविरोधेन पटेनी
लादिनिकरस्यैवानुत्पत्तेः रूपस्याश्रयमाह पृथि
वी जलतेजो वृत्तिआश्रयं विभज्यदर्शयति तत्रे
ति पृथिव्यादित्रयइत्यर्थः ॥ सप्तविधमितिरूप
मित्यनुषज्यते अभास्वरशुक्लमितिननुयमुना
सलिलादौकथंनीलिमोपलंभइतिचेन्न तस्य
स्थलोपाधिकत्वात् भास्वरशुक्लमिति वैश्वान
रादौ उपष्टंभकपार्थिवरूप प्रतिबंधाद्भास्वरशु

रसनाग्राह्योगुणोरसः सचमधुराम्ललवणकटुकषायतिक्तभेदात् षड्विधः पृथिवीजलवृत्तिः पृथिव्यां षड्विधः जलेमधुरएव ॥

जलस्यानुपलब्धिः इतिरूपनिरूपणम् रसानिरूपयति रसनेति षड्विधइति तथा चावयवगतनानारससमुदायादेवसामंजस्ये चित्ररसोनान्वेषितव्यइतिभावः रसस्याश्रयमाह पृथिवीति आश्रयं विभज्यदर्शयति तत्रेतिपृथिवीजलयोरित्यर्थः षड्विधइतिरसइत्यनुवर्तते जलेमधुरएवेति ननु जंभीरजलादावाम्लोपलब्धः कथंमधुरएवेति चेन्नतस्यजंभीराद्यौपाधिकत्वात् जलेमाधुर्यसत्वे कुतोनोपलभ्यतेइतिचेन्न आमलकभक्षणादीनां तदुव्यंजकत्वात् इतिरसनिरूपणं गंधंनिरूपयति घ्राणेतिपृथिवीमात्रवृत्तिरितिपृथिवीसंबंध सत्वे गंधप्रतीति सत्वंपृथिवीसंबंधाभावे गंधप्रतीत्यभाव इत्यन्वयव्यतिरेकाभ्यां पृथिवीगंधस्यैवजलेप्रतीतिर्बोध्याएवंवायावपिस्पर्शं निरूपयति त्वगिति संख्यादिवारणायमात्रपदम् तत्रेति पृथिव्यादिचतुष्टयइत्यर्थः शीतइतिशीतस्पर्शइत्यर्थः एवमुष्णइत्यत्रापि इतिस्पर्शनिरूपणम्

प्रसंगाद्रूपादिचतुष्टयस्य पाकजत्वा पाकजत्वे प्रतिपादयन्नित्यत्वा नित्यत्वे प्रतिपादयति रूपादिचतुष्टयंपृथिव्यां पाकजमिति पाकजमपि त्यर्थः पाकस्तेजः संयोगः पाकासमवायिकारणकमितियावत् ननुकथंपाकातज्जन्मेति चेदत्र पीलुपाकवादिनोवैशेषिकाः आमनिक्षिप्तः घटे हुताशनसंयोगात्परमाण्वादिकपालपर्यन्तावयवेषुक्रियाततः परस्परविभागः ततः परस्परसंयोगनाशः ततोऽसमवायिकारणनाशात् द्रव्यनाशइतिनियमेनश्यामघटनाशेशिष्टाः परमाणवः पच्यन्ते तत्रपाकेनरूपादिचतुष्टयोत्पात्तिस्ततः परमेश्वरेणसर्गादाविवद्व्यणुकादि क्रमेण पूर्वद्रक्तघटोनिर्म्मीयते परमाणुरूपेणद्व्यणुकरूपंजन्यते एवंक्रमः अन्यथाघटस्य दृढतरत्वेहुताशन प्रवेशासंभवाद्रूपाद्युत्पत्तिर्नस्यादित्याहुः पिठरवाकघादिनोनैयायिकास्तुघटादिकं सच्छिद्रमेव अन्यथातदन्तर्गततण्डुलादेः पाकोनस्यात् अतएकदैवपरमाण्वादि घटपर्यन्तेषु घटनाशंविना पाकेनैव रूपाद्युत्पात्तिरिति वदेतीतिसंग्रहः ननु स्पर्शःकथंपाकजइतिचेन्न रसालफलादावातपादिनाकोमलकठिनत्वस्पर्शोत्पादनस्यप्रत्यक्षासिद्धत्वात् केचित्त्ववयवसंयोग विशेषएवकाठिन्या

घ्राणग्राह्योगुणोगंधः सद्विविधःसुर
भिरसुरभिश्चपृथ्वीमात्रवृत्तिः त्वगिं
द्रियमात्रग्राह्योगुणःस्पर्शःसत्रिविधः
शीतोष्णानुष्णाशीतभेदात् सचपृथि
वीजलतेजोवायुवृत्ति तत्रशीतोजले
उष्णस्तेजसि अनुष्णाशीतः पृथि
वीवाय्वोः रूपादिचतुष्टयंपृथिव्यां
पाकजम नित्यंचअन्यत्रापाकजं नि
त्यमनित्यंच नित्यगतंनित्यंअनित्य
गतमनित्यं

दिरित्याहुः तदसत् तथासतितस्यचाक्षुषत्वाप
त्तेः स्पार्शनसंयोगस्यचाक्षुषत्वानियमात् पाक
जत्वादेवानित्यमित्याह अनित्यंचेति अन्यत्र
जलादावित्यर्थःआपाकजमिति अपाकजमेवेत्य
र्थः रूपादिचतुष्टयमित्यनुषज्यते इतिपाकवादः
संख्योनिरूपयति एकत्वाएकत्व मित्यादेर्यो
व्यवहारः एकःद्वौत्रमित्याद्यात्मकस्तस्यहेतुः
संख्येत्यर्थः ननुसंख्यायाअवाधिरस्तिनवेत्याशं
क्याह एकत्वादिपरार्द्धपर्य्यंता तथाचएकदश
शतंचैवसहस्त्रमयुतंतथा लक्षंचमयुतंचैवकोटि

रर्बुदमेवच बृन्दंखर्वोनिखर्वश्चशंखः पद्मश्च सागरः अत्यंमध्येपरार्द्धंच दशवृद्धयायथाक्रम मिति महदुक्तेः परार्द्धपर्य्यंतैवसंख्येतिभाव: नित्यानित्यत्वभेदेनैकत्वं द्विविधमित्याहुः एकत्वं नित्यगतमिति गगनपरमाण्वादिगतामित्यर्थः अनित्यगतमिति परमाणुभिन्नपृथिव्यादि चतुष्टयगतमित्यर्थः अत्रचकारणगत मेकत्वमसमवायिकारणमिति बोध्यम् द्वित्वादिकम नित्यमेवेत्याह द्वित्वादिकांत्विति आदिनात्रित्वादिपरिग्रहः सर्वत्रेतिनित्यानित्यद्रव्ययो।रित्यर्थः तथाचापेक्षाबुद्धिजन्यत्वात्द्वित्वादिकमनित्यमेवेतिभावः ननुकथमपेक्षा बुद्धिजन्यत्वमितिचेदुच्यतेघटद्वय सन्निकर्षानंतरम य मेकोयमेकइतिज्ञानंजन्यते इदमेवापेक्षाबुधिरित्युच्यते ततोघटद्वयेद्वित्वमुत्पद्यते अत्रघटद्वयगतेनकत्वसमवायिकारणम् अपेक्षाबुद्धिःनिमित्तकारणम् ततोद्वित्वद्वित्वत्व निर्विकल्पकंततोइमौद्वावितिद्वित्वाविशिष्टस्य प्रत्यक्षंतन्नि र्वाहार्थमेवापेक्षाबुद्धेस्त्रिक्षणा वस्थायित्वं कल्प्यते तस्मिन्नेवक्षणेऽपेक्षाबुद्धेर्नाशा तदुत्तरक्षणेचद्वित्वस्यनाशस्तत्रा।पेक्षाबुद्धिनाशः करणम् अन्यथापेक्षाबुद्धिनाशानंतरमयिद्वित्व प्रत्यक्षापत्तिःएवेत्रित्वादावापि बोध्यम्अतीन्द्रि

एकत्वादिव्यवहारहेतुस्संख्यानवद्रव्य वृत्तिः एकत्वादिपरार्द्धपर्य्यन्ता एक त्वं नित्यमनित्यंच नित्यगतंनित्यम नित्यगतम नित्यंद्वित्वादिकं तुसर्व त्रअनित्यमेव मानव्यवहारासाधार णकारणंपरिमाणम् ॥

येद्वित्वादि कन्तुयोगीश्वरापेक्षा बुध्याजन्यते तन्नाशश्च योगिनामपेक्षाबुद्धिनाशादिनाइति ध्येयम्ननुशब्दबुद्धिकर्मादीनांद्विक्षणावस्थायि त्वात्कथमपेक्षाबुद्धि स्त्रिक्षणावस्थायिनी किंच योग्यविभुविशेषगुणनाशं प्रतिस्वोत्तरवृत्ति गु णानांकारणत्वा द्वित्वनिर्विकल्पकेनैवापेक्षा बु- द्धिनाशाच्चेति चेन्मैवम् अपेक्षाबुद्धिभिन्नाना मेव विवक्षितत्वात् इतिसंख्यानिरूपणम् प- रिमाणंनिरूपयति मानेतिमाने परिमीति स्त स्ययोव्यवहारः इदंमहदिदमण्वित्स्पाद्यात्मक स्तस्यकारणपरिमाणमित्यर्थः परिमाणस्याश्र यमाह नवद्रव्येति तच्चनित्यगतं नित्यगतम नित्यं परिमाणं विभजतेतदिति परिमाणमि- त्यर्थः चातुर्विध्यंदर्शयति अण्विति अणत्वं म- हत्वंदीर्घत्वं ह्रस्वत्वंचेत्यर्थः तेनद्रव्यस्याप्यणु

रूपादिनाव्यवहारेपिनक्षतिः परममध्यमभेदेन तत्द्विविधं तत्रपरमाणुत्व ह्रस्वत्वेपरमाणुमन सोः मध्यमाणुत्वह्रस्वत्वे द्व्यणुकेपरममहत्व दीर्घत्वेगगनादौ मध्यममहत्वदीर्घत्वे घटादौ इतिबोध्यम् एतन्मौक्तिकादिदं मौक्तिकमण्व तिव्यवहारस्यापकृष्टमहत्वाद्गौणत्वं द्रष्टव्यं एवंकेतनाञ्जनं ह्रस्वमित्यत्राप्यपकृष्टदीर्घ त्वाद्गौणत्वं परिमाणं क्वचित्संख्याजन्यं क्व चित्परिमाणजन्यं क्वचित्प्रचयाख्यसंयोगज- न्यंच तत्राद्यंपरमाणुद्वित्वजन्यं द्व्यणुकेद्व्यणुक बहुत्वजन्यं त्र्यणुकेद्वितीयकपालपरिमाणजन्यं घटपरिमाणं तृतीयंतूलावयवसंयोगजन्यं तूलपि ण्डपरिमाणं अयमेवसंयोगः शिथिलइत्युच्यच ते परिमाणनिरूपणं पृथक्त्वंनिरूपयतिपृथगि ति अयमस्मात्पृथगितियो व्यवहारस्तस्यकार णं पृथक्त्वमित्यर्थः तच्चैकपृथक्त्व द्विपृथक्त्व त्रिपृथक्त्वादिभेदेन बहुविधम् तत्रैकपृथक्त्वं नित्यगतंनित्यम नित्यगतमनित्यं द्विपृथक्त्वादि कं सर्वत्रानित्यमेवननु भेदातिरिक्तपृथक्त्वे किं मानामितिचेन्न ॥ घटः पटोनेतिप्रतीति विल क्षणायाघटः पटात्पृथगिति प्रतीतेरेवमानत्वा त् इतिपृथक्त्वनिरूपणं संयोगंनिरूपयति सं-

नवद्रव्यवृत्ति तच्चतुर्विधमणुमहद्दी र्घंह्रस्वंचेति पृथक्व्यवहारासाधा रणकारणंपृथक्त्वंसर्वद्रव्यवृत्तिसंयु क्तव्यवहारहेतुस्संयोगसर्वद्रव्यवृत्ति

युक्तेतिइमौसंयुक्ताविति योव्यवहारस्तस्यहेतुः संयोगइत्यर्थः उपदर्शितलक्षण चतुष्टयेअसा धारणपदंदेयं क्वचित्पुस्तकेपरिमाण पृथक्त्वल क्षणे असाधारणपदंदृश्यते, तच्चाधुनिकैर्न्यस्त मितिबोध्यं संयोगस्त्रिविधः अन्यतरकर्मजोभ य कर्मजसंयोगजभेदात् तत्राद्यः शकुन्तशैल संयोगः द्वितीयोमेषयोः संयोगः तृतीयस्तुद- र्शितएव संयोगजः हस्तपुस्तकसंयोगात् काय पुस्तकसंयोगः कर्मजोपिद्विविधःअभिघातानो दनंचेति तत्रादिमस्तुशब्दाकारणीभूतः द्विती यस्तुक्रियादिकारणीभूतः इतिसंयोगनिरूपण म् विभागंनिरूपयति संयोगनाशकइति संयो गनाशजनकइत्यर्थः कालेऽतिव्याप्तिवारणायगु णपदम् ननुईश्वरेच्छायामतिव्याप्तिवारणाय यद्यसाधारणजनको विवक्षितस्तदागुणस्य वै यर्थ्यंस्यादितिचेन्मैवं क्रियायामतिव्याप्तिवार णाय तस्यावश्यकत्वात् क्रियाक्रियातोविभा

ग: विभागात्पूर्वसंयोगनाशः उत्तरदेशसंयोगो त्पत्तिरितिनियमात् क्रियायाआपितज्जनकत्वा त् मनुष्ययोः संयोगस्तयोरेव विभागइतिनिय मात् मेरुकैलासौविभक्ता वितिव्यवहारः क थमिति चन्नतस्यगौणत्वात् विभागोपिञ्चिवि धः॥ अन्यतरकर्म्मजो भयककर्म्मजो विभा गश्चेति उदाहरणम्पूर्ववद्बोध्यम् विभागजवि भागोपिद्विविधः कारणमात्रविभागजः कारणा कारणविभागजश्चेति तत्रादिमस्तु कपालद्वय विभागात्कपालपूर्वदेशविभागः द्वितीयस्तुहस्त पुस्तकाविभागात्काय पुस्तकविभागस्तस्याश्रय माह नवेति इतिविभागनिरूपणं परत्वा परत्वे निरूपयति परापरेति परव्यवहा रासाधारणंकारणंपरत्वं अपरव्यवहारासाधार णं कारणमपरत्वमित्यर्थः परत्वापरत्वे विभज तेतइतिद्वैविध्यं व्युत्पादयति दिक्कृतेकालकृ ते चेतिदैशिकपरत्वापरत्वे कालिकपरत्वापर त्वेचेत्यर्थः तत्रदैशिकपरत्वमुदाहरति दूरस्थेति तदुत्पत्तिक्रमस्त्वाभिहित एवअत्रादिक् पिण्डसं योगोऽसमवायिकारणं शेषं सुगमं दैशिकमपर त्व मुदाहरतिसमीपस्थेति तदुत्पत्तिश्चाल्पत रमूर्त्तसंयोग विशिष्टशरीरज्ञानात् दैशिकपर

संयोगनाशकोगुणोविभागःसर्वद्रव्य
वृत्ति परापरव्यवहारासाधारणकार
णे परत्वापरत्वे पृथिव्यादिचतुष्टय
मनोवृत्तिनी ॥

त्वापरत्वे मूर्त्तमात्रवृत्तिनीभवतःकालिकपरत्वमु
दाहरतिज्येष्टे कालकृतंपरत्वमिति कालकृतंप
रत्वमिति कालिकपरत्वमित्यर्थः तच्चज्येष्ठत्व
मेव तदुत्पत्तौचकालपिण्डसंयोगोऽसमवायि
कारणम् कालिकमपरत्वमुदाहरति कनिष्ठेति
कनिष्ठत्वमेव कालिकमपरत्वम् तदुत्पत्तिश्चा
ल्पतरदिवाकरक्रियाविशिष्टशरीरज्ञानात् का-
लिकपरत्वापरत्वे जन्यद्रव्यमात्र वृत्तिनीभव
तः इतिपरत्वापरत्वनिरूपणम् गुरुत्वंनिरूपय
ति आद्यइति आद्यंयत्पतनंकर्म विशेषस्तस्या
समवायिकारणं गुरुत्वमेवेत्यर्थः द्वितीयादिपत
ना समवायिकारणमवेगेति व्याप्तिवारणाय
आद्येति तच्चरातिकमाषकतोलकादि भेदेनाने
कधानित्यगतं नित्यमनित्यगतमनित्यं इतिगुरु
त्वनिरूपणम्द्रव्यत्वंनिरूपयातिआद्यस्यंदनेति
स्यंदनं श्रवणं तस्या समवायिकारणद्रव्यत्व
मित्यर्थः तस्याश्रयमाह पृथिवीजलतेजो वृत्ति

तेद्विविधोदिक्कृते कालकृतेचेति दू
रस्थेदिक्कृतं परत्वं समीपस्थे दिक्
कृतमपरत्वं ज्येष्ठेकालकृतमपरत्वं
आद्यपतनासमवायिकारणं गुरुत्वं
पृथिवीजलवृत्तिआद्यस्यंदनासमवा
यिकारणंद्रवत्वंपृथिव्यप्तेजोवृत्तितं
तद्विविधंसांसिद्धिकंनैमित्तिकंचसां

तत्रजलपरमाणु भिन्नेऽनित्यमित्यापिबोध्यं द्रव
त्वं विभजते तदिति द्वैविध्यं दर्शयाति सांसि
द्धिकमिति स्वाभाविकंसांसिद्धिकंतेजः संयो
गजन्यंनैमित्तिकामित्यर्थः तत्र सांसिद्धिकमुदा
हरति सांसिद्धिकमिति नैमित्तिकमुदाहरातिनै
मित्तिकमिति ननुनैमित्तिकद्रवत्वस्यपृथिव्यां घ
टादौतेजसिवन्हयादौचाभावात्कथंपृथिवीतेज
सोरतआह पृथिव्यामिति इतिद्रवत्वनिरूपणं
स्नेहंनिरूपयति चूर्णेतिचूर्णंपिष्टंतदवादिर्यस्यमृ
त्तिकादेःसचूर्णादिस्तस्यापिण्डीभावः संयोगवि
शेषस्तस्यहेतुर्निमित्तकारणंस्नेहएवेत्यर्थःकाला
दावातिव्याप्तिवारणायगुणपदंरूपादावातिव्या
प्तिवारणायपिण्डीभावेति चूर्णपदंस्पष्टार्थंसच
नित्यगतोनित्योऽनित्यगतोऽ नित्यश्चेतिवोध्यं

तैलादावंतर्गतजलभागस्यैवस्नेहः स्नेहप्रकर्षे
णजलमपिदहनानुकुलमेवइतिस्नेहनिरूपणम्
शब्दंनिरूपयति श्रोत्रेति शब्दत्वेऽतिव्याप्तिवा
रणायगुणइतिवस्तुतस्तुश्रोत्रोत्पन्न शब्दस्यैव
श्रोत्रग्राह्यत्वेनसद्भिन्नेऽव्याप्तिवारणाय श्रोत्र
ग्राह्यजातिमत्वेतात्पर्याद्गुण पदमनुपादेयम्अ
थभेर्य्याद्यवच्छेदनोत्पन्न शब्दस्यकथं श्रोत्रदे
शज्ञानोत्पत्तिरितिचेन्नवीचीतरंग न्यायेनकदंब
मुकुलन्यायेनवातदुत्पत्तेः भेरीशब्दोमया श्रुत
इति धीस्तुभ्रांतिरेवअतएव भेरीजन्यतारशब्दा
न्मयामंदशब्दस्तादृशः श्रुत इत्यनुभवः सां
ख्यवेदांतिनौपृथेव्यादिपंचसुशब्दमिच्छतःस्व
तत्रास्तुभेर्य्यांशब्दःमृदंगेशब्दइतिव्यवहारात्पृ
थिव्यामेव शब्दमिच्छन्ति तन्मतनिरासार्थमा
हआकाशमात्रवृत्तिरिति तत्प्रयुक्तिस्तुप्रदर्शितैव
शब्दंविभजते सद्द्विविधइतिभेर्य्यादाविति भे
र्य्याद्यवच्छेदेनेत्यर्थः आकाशजायमानइतिशे
षः आदिनावेणुवीणामृदंगादेः परिग्रहः वर्णा
त्मकमुदाहरति वर्णात्मकः इतिसंस्कृतभाषा
दिरूप इत्येतदुत्तरंसचेतिपूरणीयं अत्रादिपदेन
लौकिकभाषापरिग्रहः द्विविधोपिशब्दस्त्रिविधः
संयोगजोविभागजः शब्दजश्चेतितत्राद्यः भेरे

सिद्धिकंज लेनैमित्तिकं पृथिवीतेज
सोःपृथिव्यांघृतादौअग्निसंयोगजंद्र
वत्वं तेजसिसुवर्णादौ ॥ चूर्णादिपि
ण्डीभावहेतुर्गुणःस्नेहःजलमात्रवृत्तिः

दंडसंयोगात् ध्वन्यात्मकः वायुकंठसंयोगाद्वर्णा
त्मकः द्वितियश्चवंशेपाट्यमानेदलद्वयविभागाद्
ध्वन्यात्मकः सचचटचटात्मकः शब्दः ओष्ठ
द्वयविभागाद्वर्णात्मकःसचककारादिस्तृतीयश्च
द्वितीयशब्दादिचरमशब्दान्तकः अत्रसर्वत्राका
शःसमवायिकारणंभेर्य्याकाशसंयोगःकंठाकाश
संयोगः वंशदलाकाशविभागः ओष्ठाकाशविभा
गः शब्दाश्चतत्रतत्रासमवायिकारणं अन्यत्सर्वं
निमित्तकारणमतदुक्तंसंयोगाच्चाविभागशब्दाच्च
चशब्दनिष्पत्तिरिति तन्नाशश्चोत्तरोत्तरशब्देन
योग्याविभुविशेषगुणनाशम्प्रति स्वोत्तरवृत्तिगु
णानांकारणत्वात् अंत्यशब्दनाशस्तूपांत्यशब्द
नाशनेतिवोध्यं केचित्तुसुंदोपसुंदन्यायेनोपांत्य
शब्दस्यांत्यशब्देनांत्यशब्दस्यो पांत्यशब्देन ना
शइत्यूचुस्तन्नअन्त्यशब्द नाशपूर्व क्षणेउपा
न्त्यशब्दस्यै वनष्टत्वेनतस्यकारणत्वासंभवात्
ननुजैमिनी ॥

श्रोत्रग्राह्योगुणशब्दःआकाशमात्रवृत्तिः सद्विविधःध्वन्यात्मकोवर्णात्मकश्चेतिध्वन्यात्मकोभेर्यादौवर्णात्मकः संस्कृतभाषादिरूपः सर्वव्यवहारहेतुर्बुद्धिर्ज्ञानं साद्विविधा

याः सोयंककार इतिप्रत्यभिज्ञाबलाच्छब्दस्य नित्यत्वमंगीचक्रुस्तत्कथमनित्य त्वमुपपादितमितिचेन्न तदेवेदमौषधमितिप्रतीतिवत्तस्या अपिसाजात्यालंबनत्वात् अतएवोत्पन्नः ककारोविनष्टःककार इतिप्रतीतिः इतिशब्दनिरूपणम् बुद्धिंनिरूपयति सर्वेतिजानामीत्यनुव्यवसायगम्यमानत्वंबुद्धेर्लक्षणं सर्वेयेव्यवहाराआहारविहारादयस्तेषांहेतुर्बुद्धिरित्यर्थःसांख्यमतेबुद्धिशब्दस्यमहत्तत्त्ववाचकत्वादन्तस्करणात्मकत्वाच्चाहज्ञानामिति तथाचमनोभिन्नान्तः करणेमानाभावः अथवाबुद्धिशब्दस्यायंबुद्धिमानित्यत्रज्ञानविशेषव्यवहारदर्शनात् किंज्ञानविशेषोबुद्धिरतआहज्ञानामितिबुद्धिंविभजतेसेति बुद्धिरित्यर्थः द्वैविध्यंव्युत्पादयतिस्मृतिरितिस्मृतेर्लक्षणमाह संस्कारेतिसंस्कारध्वंसेतिव्याप्तिवारणायज्ञानंपदमिति अनुभवेतिव्याप्तिवार

स्मृतिरनुभवश्चेति संस्कारमात्रज
न्यंज्ञानंस्मृतिः तद्भिन्नज्ञानमनुभवः
सद्विविधःयथार्थोऽयथार्थश्चतद्वति
तत्प्रकारकानुभवोयथार्थः यथारज
तेइदंरजतमितिज्ञानं ॥

णायसंस्कारेति तथापिप्रत्यभिज्ञायामतिव्या
प्तिवारणायसंस्कारमात्रजन्यत्वं विवक्षणीयंक
चित्तथैवपाटःनचैवंसत्यसंभवः स्मृतेःसंस्कारज
न्यत्वेसति इन्द्रियार्थसन्निकर्षाजन्यत्वात् स्मृ
तित्वंचस्मरामीत्यनुभव सिद्धोजातिविशेषः
इतिस्मृतिसामान्यनिरूपणं अनुभवामीत्यनु
भवसिद्धमनु भवत्वंप्रत्यक्षजातिरेवनत्वनुमि
त्यादिसाधारणंतत् तत्रतादृशप्रत्ययाभावादतो
नुभवत्वंनिर्वक्तितद्भिन्नमितिस्मृतित्वावछिन्नभि
न्नमित्यर्थःतेनयत्किंचित्स्मृतिभिन्नत्वस्यास्मृतौ
सत्वेपिनक्षतिः घटादिवारणायज्ञानमिति स्मृ
तिवारणायतद्भिन्नमिति इत्यनुभवसामान्यनि
रूपणम् अनुभवंविभजतेसेति यथार्थानुभवंल
क्षयति तद्वतीतितद्वातितदेवप्रकारोयस्यसतथे
त्यर्थः तद्वद्विशेष्यकतत्प्रकारक इतियावत्
भवतिचायंघट इतिज्ञानंघटत्ववद्घटविशेष्य

सैवप्रमेत्युच्यते तदभाववतितत्प्रकार
कानुभवोऽयथार्थः यथाशुक्ताविदंर
जतंरजतत्वाभाववतिशुक्तौरजतत्व
प्रकारकंज्ञानंअयथार्थज्ञानं यथार्था
नुभवश्चतुर्विधः ॥

कघटत्वप्रकारकंचस्मृतिवारणायानुभव इति
अयथार्थानुभववारणायतद्वतीति यथार्थ इति
अनुभवइत्यनुयुज्यतेघटेघटोनवेत्यांशिकसंशयो
पिघटत्वांशेप्रमैव ननुरजतेरजतत्वेमितिप्रमा
यामव्याप्तिः तस्याः रजतप्रकारकत्वेपिविशेष्यी
भूतरजतत्वेरजतस्यासत्त्वेनरजतवद्विशेष्यक
त्वाभावादितिचेत् तद्वतितत्प्रकारकत्वमित्यस्य
तत्संबंधवतितत्प्रकारकत्वमित्यर्थमनुसरामःरज
तत्वेरजतस्यासत्वंपिरजतस्याधेयतात्मकस्यसं
बंधस्यसत्वेनरजतत्वेरजतप्रकारकत्वंतादृशप्रमा
यामव्याहतमेवननुशास्त्रेप्रमापिशुयतेसाकिंयथा
र्थानुभवात्मिकाबुद्धिःकिंवातदतिरिक्तेत्याशंक्य
निरस्यतिसैवप्रमेत्युच्यतेयथार्थानुभवात्मिकाबु
द्धिःसैवप्रमेत्युच्यतेइत्यर्थः इतियथार्थानुभवसा
मान्यनिरूपणम् अयथार्थानुभवंलक्षयतितदभा
ववतीतितदभाववद्विशेष्यकस्तत्प्रकारकानुभवो

ऽयथार्थइत्यर्थः यथाशुक्ताविदंरजतमितिज्ञानं भवतिहिरजतत्वाभाववच्छुक्ति विशेष्यकं रजतत्वप्रकारकंच ननुवृक्षःकपिसंयोगीति प्रमायामतिव्याप्तिः तस्यामूलावच्छेदेनकपिसंयोगाभाववतिवृक्षे कपिसंयोगप्रकारकत्वादितिचेन्नतदभावावच्छेदकावच्छेदेन तत्प्रकारकत्वमितितदर्थत्वात् तादृशप्रमायांकपिसंयोगाभावावच्छेदकीभूतमूलावच्छेदेनकपिसंयोगप्रकारक त्वाभावेनातिव्याप्तिविरहात् अत्रमीमांसकाः अयथार्थज्ञानमेवाप्रसिद्धंनचतस्याप्रसिद्धत्वे कथंतर्हिशुक्तौरजतत्वप्रकारक विसंवादीछयारजतार्थिनोविसंवादिप्रवृत्तिरितिवाच्यम् पुरोवर्त्तिज्ञानंरजतत्वस्मरणाभ्यामेवसंभवादित्याहुः इदमकिंचित्करं तथासतिनेदंरजतमिति बाधज्ञानादपितदापत्तेः उपस्थितेष्टभेदज्ञानाभावएवविसंवादिप्रवृत्तेर्बीजमिति चेन्नसत्यरजतस्थलेविशिष्टज्ञानस्यैवप्रवर्त्तकत्वस्यप्रामाणिकत्वेनलाघवात्तस्यैवसर्वत्रप्रवर्त्तकत्वौचित्यादित्यन्यथाख्यातिसिद्धेः वाचस्पति मिश्रास्तुशुक्ताविदंरजतमितिज्ञानेप्रसिद्धशाक्तरजतत्वयोरलीकएवसमवायोभासतेइत्यसत् ख्यातिमंगीचक्रुः नैतद्युक्तं असतोभानासंभवात् इत्ययथार्थानुभवसामान्य

प्रत्यक्षानुमित्युपमिति शब्दभेदात्
तत्करणमपिचतुर्विधं प्रत्यक्षानुमा

निरूपणम् यथा ॥
र्थानुभवंविभजते यथार्थानुभवश्चतुर्विधः यथा र्थानुभवश्च प्रत्यक्षमेवेतिचार्वाकाः अनुमिति रपीति कारणाद्बौद्धौ उपमितिरपीति नैया यिकैकदेशिनः शाब्दमपीतिनैयायिकाः अर्था पत्तिरपीतिप्राभाकराः अनुपलब्धिरपीति भा ट्टवेदान्तिनौसंभवैतिह्यकावपीति पौराणिकाः चेष्टापीतितांत्रिकाः एतेषांमतेऽस्वरसात्तस्य चा तुर्विध्यंस्वयंदर्शितंअस्वरशवीजं तुस्फुटीभविष्य ति चातुर्विध्येहेतुमाह प्रत्यक्षानुमित्युपमिति शाब्द भेदात् इतिप्रमाविभागः प्रसंगात्प्रमा णं विभजतेतत्करणमपि चतुर्विधम् यथार्थानु भवात्मकप्रमायाः करणमित्यर्थः प्रमाकरणंप्र- माणमिति प्रमाणसामान्यलक्षणं अनधिगतव र्थंगंतृ प्रमाणमिति मीमांसकास्तदसत् एक स्मिन्नेवघटे घटोयंघटोयं घटोयमिति धारा वाहिकप्रत्ययस्थलेऽधिगतार्थं गंतॄणामप्रामा ण्यापत्तेः चातुर्विध्येहेतुमाह प्रत्यक्षानुमानोप मानशब्दभेदात् तथाचन्यायसूत्रं प्रत्यक्षानुमा

नोपमानशब्दभेदात् व्यापारवदसा
धारणंकारणंकरणं अनन्यथासिद्ध

नोपमान शब्दाः प्रमाणानीति इतिप्रमाणवि भागः प्रमाणज्ञानस्यकरणज्ञाना धीनत्वाद‍ादौ करणंनिर्वक्ति असाधारणंकारणं करणंअसा धारणत्वंच फलायोगव्यवच्छिन्नं कारणंकर णमिति मतेफलायोगव्यवच्छिन्नंत्वं व्यापार वत्कारणंकरणमिति मतेफलायोग व्यवच्छि न्नलक्षणव्यापारवत्वं व्यापारश्चद्रव्यान्यत्वे सतितज्जन्यत्वे सतितज्जन्यजनकः करणत्व स्यकारणत्व घटितत्वात्तज्जिज्ञासां निवारयितुं कारणत्वं विवेचयतिअनन्यथा सिद्धकार्यनिय तपूर्ववृत्तिकारणं कार्यान्नियताऽवश्यंभाविनी पूर्ववृत्तिः पूर्वलक्षणवृत्तिर्यस्यतत्तथेत्यर्थः अनि यतरासभादिवारणायनियतेति कार्यवारणाय पूर्वेति आरण्यस्थदण्डेपि स्वरूपयोग्यत्वसत्वा द्घटकारणत्वनिर्वाहः स्वरूपयोग्यत्वं चकारण तावच्छेदकधर्मवत्वं प्रकृतेदण्डत्वमेवतथा इदं तुबोध्यं दण्डत्वादिवारणाया नन्यथासिद्धत्व विशेषणस्यावश्यकत्वेन ततएवरासभादिवार ण संभवेनियतपदमनर्थकं एवंचान्यथासिद्ध

कार्यनियतपूर्ववृत्तिकारणं कार्यप्राग
भावप्रतियोगिकारणंत्रिविधं समवा
य्यसमवायिनिमित्तभेदात् यत्समवे
तंकार्यमुत्पद्यते तत्समवायिकारणं
यथातंतवः पटस्यपटश्चस्वगतरू

पूर्ववृत्तिकारणमितिफलितं ननुकार्यमेवाकिमि
त्या कांक्षायामाह कार्यप्रागभावप्रतियोगि अन
न्यथासिद्धत्वं चान्यथासिद्धिशून्यत्वं अन्यथा
सिद्धिश्चा वश्यक्लृप्तनियतपूर्ववर्तिन एवका
र्यसंभवे तत्सहभूतत्वं यथावश्यक्लृप्तानियत
पूर्ववर्त्तिभिः दण्डादिभिरेव घटरूपकार्यसंभवे
तत्सहभूतत्वंदण्डत्वादौ अतस्तदन्यथासिद्धंके
चित्तु अन्यत्रक्लृप्तानियतपूर्ववर्तिन एवकार्य
संभवे तद्भिन्नमन्यथासिद्धं यथारूपप्रागभाव
शून्यस्थले क्लृप्तनियतपूर्ववर्त्तिनो गंधप्राग
भावादेवपाकजस्थलेपि गंधरूपकार्य्यसंभवेत
द्भिन्नो रूपप्रागभावोगंधप्रागभाव नान्यथासि
द्धइतिवदंति तदसत् दण्डत्वादेरन्यथासिद्धत्वा
नापत्तेः अथदण्डएवान्यथासिद्धः किंनस्यादि
तिचेन्न तस्यलाघवेनकारणत्वात् तच्चलाघवं
त्रिविधं शरीरकृतमुपस्थितिकृतं संबंधकृतंच त

पादेः कार्येणकारणेनवासहैकस्मिन्न
र्थेसमवेतत्वेसति कारणमसमवायि
कारणं यथातंतुसंयोगः पटस्य तंतु
रूपंपटगतरूपस्य तदुभयभिन्नंका
रणंनिमित्तकारणं यथातुरीवेमादि
कंपटस्य ॥

आद्यंप्रत्यक्षेमहत्व मनेकद्रव्य वापेक्षाया अने
कावयवजन्यद्रव्यत्वंवा अनेकद्रव्यत्वंचपारिमा
ण्डिल्या भावविशिष्टद्रव्यत्वं द्वितीयंगंधप्रागभा
वे तृतीयंचदण्डत्वापेक्षयासाक्षात्संबंधकृतं द
ण्डेइत्यलमप्रकृतविचारेण ननुपंचमान्यथासि
द्धिरेवकुतः प्रदर्शिताअन्याआपिचतस्रः संति
तत्राद्यातुयेनरूपेणपूर्ववृत्तित्वकारणस्यातत्वं य
थाघटंप्रतिदंडत्वस्यद्वितीयाच यस्यकारणमा-
दाये वान्वयव्यतिरेकौगृह्यतेते ननुस्वातंत्र्येण
तत्वंयथाघटंप्रति दण्डरूपस्यतृतीयाच यस्यान्यं
प्रातिपूर्ववृत्तित्वं गृहीत्वैवक्वाचित्पूर्ववृत्तित्वंगृह्य
तेतत्वंयथाघटं प्रत्याकाशस्यशब्दसमवायिका
रणत्वेन रूपेणचतुर्थीचयस्य कारणंप्रातिपूर्ववृ
त्तित्वं गृहीत्वैवंकार्यं प्रत्यपिवृतित्वंगृह्यतेतत्व
यथाघटं प्रतिकुलालपितृत्वेनरूपेणकुलालपितुः

कुलालत्वेनरूपेण तुकारणत्वमेवतस्यैति चेन्न पंचमान्यथासिद्धेरेव सर्वत्रसंभवेनतासामकिंचित्करत्वाद्बालधीवैशद्यार्थमेवस्फुरति चेत्स्यादेतत् कार्य्यंप्रागभावप्रतियोगिकारणं त्रिविधमितिसमवाय्यसमवायिनिमित्तभेदात् यत्समवेतंकार्य्यमुत्पद्यते तत्समवायिकारणम् यत्समवेतयस्मिन्समवायसम्बन्धेन वर्तमानंसदित्यर्थः उदाहरति यथातन्तवःपटस्यसमवायिकारणं पटश्चस्वगतरूपादेः समवायिकारणंस्वगतरूपादेरित्यत्रादिगंधादेः परिग्रहः ननुपटरूपंप्रतित न्तुरूपसमवायिकारणंनस्यातयोः सामानाधिकरण्याभावात् समानाधिकरणयोरेव कार्य्यकारणभावनियमादतआहकार्य्येण कारणेनवा सहैकस्मिन्नर्थे समवेतत्वेसतिकारणम् असमवायिकारणम् यथातन्तुसंयोगः पटस्यासमवायिकारणंतंतुरूपंपटगतरूपस्य ॥ कारणेनेति ॥ कार्य्यसमवायिकारणेनेत्यर्थः तथाचपटरूपसमवायिकारणीभूत पटसामानाधिकरण्यस्यतंतुरूपे सत्वात्परंपरासंबंधेन पटरूपसामानाधिकरण्यमपि सुलभमेवतिभावः परंपरासंबंधश्च स्वसमवायिसमवायः समवायसंबंधेन कार्य्यसामानाधिकरण्यमेव कार्यैकार्थप्रत्यासत्तिरि

तदेतत्त्रिविधकारणमध्येयद् साधार णंकारणंतदेवकरणम् तत्रप्रत्यक्षज्ञा नकरणंप्रत्यक्षम् इन्द्रियार्थसन्निकर्ष जन्यंज्ञानंप्रत्यक्षं ॥

त्युच्यते स्वसमवायिसमवायसंबंधेन कार्य्यसा मानाधिकरण्यमेव कारणेकार्थप्रत्यासत्तिरित्यु च्यते तथाच समवायस्वसमवायिसमवायान्य तरसंबंधेन कार्य्येणसहैकस्मिन्नर्थेसमवायेन प्र त्यासन्नत्वेसति आत्मविशेषगुणान्यत्वेसति कारणमसमवायिकारणमितिफलितोऽर्थः नच चतुरीतंतुसंयोगादावति व्याप्तिरितिवाच्यं तं तुमात्रसमवेतत्वेसतिपटकारणंपटसमवापि कार णमिति विशेषलक्षणस्यविवक्षितत्वात् एवम न्यत्रापि निमित्तकारणलक्षयति तदुभयभिन्नं कारणंनिमित्तकारणं यथातुरीवेमादिकंपटस्य इदंचकारणत्रयभावकार्य्यस्यैवअभावस्यतुनिमि त्तमात्रंकारणलक्षणमुपसंहरातितदेतत्त्रिविधका रणमध्येयदसाधारणकारणंतदेवकारणंतदितिय स्मात्कारणात्करणत्वघटककारणमुपदर्शिततस्मा त्कारणादेतात्रिविधसाधकमध्येयत्साधकतमंतदेव करणमित्यर्थः इतिकरणप्रपंचः करणप्रपंचंनिरूप्य

तद्विविधंनिर्विकल्पकंसविकल्पं चत
त्रनिष्प्रकारकंज्ञानंनिर्विकल्पकंयथा
इदंकिंचित् सप्रकारकंज्ञानंसविक
ल्पकं यथाडित्थोयंब्राह्मणोऽयंश्या
मोऽयमिति प्रत्यक्षज्ञानेहेतुरिन्द्रिया
र्थसन्निकर्षः षड्विधःसंयोगःसंयुक्त

पूर्वोद्दिष्टप्रमाणविशेषाणां लक्षणंवक्तुमुपन्यस्य
ति तत्रप्रत्यक्षज्ञानकरणंप्रत्यक्षंतत्रप्रमाणचतुष्ट
यमध्येसाक्षात्कारप्रमाकरणप्रत्यक्षप्रत्यक्षप्रमाण
मित्यर्थः अनुमानवारणायप्रत्यक्षेतियद्यपिप्रमा
याः प्रथमोद्दिष्टत्वात्तस्याएवादौलक्षणंवक्तुमु
चितं तथापितस्याः प्रमाणोपजीवकत्वेनतदुप
जीव्यप्रमाणलक्षणमेवादावुचितमितिभावः त
त्रक्वचिदिन्द्रियंक्वचिदिन्द्रियार्थसन्निकर्षः क्व
चिज्ज्ञानंतत्राद्यंनिर्विकल्पकज्ञानेद्वितीयंसविक
ल्पकज्ञानेनिर्विकल्पकज्ञानद्वाराइन्द्रियार्थसन्नि
कर्षःतृतीयंचसविकल्पकज्ञानानन्तरपत्रहानोपा
दानोपेक्षाबुद्धयोभवन्तितत्रसविकल्पकज्ञानद्वा
रीकृत्यनिर्विकल्पज्ञानंहानंदुःख साधनत्वज्ञान
यथासर्पोमदुःखसाधनमिति उपादानंचसुखसा
धनत्वज्ञानंयथा। स्रक्चंदनवनितादिकंमत्सुख

समवायःसंयुक्तसमवेतसमवायःसम
वायः समवेतसमवायोविशेषणावि
शेष्यभावश्चइति चक्षुषाघटप्रत्य
क्षजननेसंयोगसन्निकर्षः घटरूप
प्रत्यक्षजनने संयुक्तसमवायस्सान्नि
कर्षः ॥

साधनमिति उपक्षाचोभयासाधनत्त्वज्ञानंयथा
तृणादाविति॰व्यापारवतःकरणत्ववादिनः इतिप्र
त्यक्षप्रमाणानिरूपणम् प्रत्यक्षप्रमांलक्षयतिइ
न्द्रियार्थसन्निकर्षजन्यंज्ञानंप्रत्यक्षं इन्द्रियंचक्षु
रादिकमर्थोघटादिस्तयोः सन्निकर्षःसंयोगादि
स्तज्जन्यज्ञानप्रत्यक्षमित्यर्थः सन्निकर्षध्वंसवार
णायज्ञानमिति अनुमित्यादिवारणायेन्द्रियार्थस
न्निकर्षेतिअथकाचादिव्यवहितपदार्थप्रत्यक्षेऽव्या
प्तिरिति तन्नस्वच्छद्रव्यस्यतेजोऽनिरोधकत्वेनत
दन्तश्चक्षुषःप्रवेशसंभवात् अथदर्पणकथंमुखप्र
त्यक्षमितिचेन्न दर्पणप्राप्तचक्षुषैवपरावृत्यामुखं
प्राप्यप्रत्यक्षजननात् क्वचित्स्वच्छद्रव्यस्यैवदोष
वशादन्यथाभानंदर्पणेमुखंपश्यामीतिधीस्तुभ्रम
एवएतेन प्रतिबिम्बंपरास्तंनचेश्वरप्रत्यक्षोऽव्या
प्तिरितिवाच्यम्अत्रजन्यप्रत्यक्षस्यैवलक्षितत्वात्

चक्षुस्संयुक्तेघटेरूपस्य समवायात्
रूपत्वसामान्यप्रत्यक्षेसमवेत सम
वायस्सन्निकर्षः चक्षुस्संयुक्तेघटेरू
पंसमवेतंतत्ररूपत्वस्यसमवायात् ॥

यदाहभगवान्सूत्रकारः इन्द्रियार्थसन्निकर्षोत्पन्नं ज्ञानमव्यपदेश्यमव्यभिचारिव्यवसायात्मकप्रत्यक्षमिति अन्येतुज्ञानाकरणकंज्ञानंप्रत्यक्षं इदं चेश्वरप्रत्यक्षसाधारणमिति इतिप्रत्यक्षप्रमाण निरूपणंप्रत्यक्षप्रमां विभजते तद्द्विविधंनिर्विकल्पकं सविकल्पकंच तत्रनिष्प्रकारकंज्ञानं निर्विकल्पकं यथाकिंचिदिदमितिनाम जात्यादि योजनाहीनं वस्तुमात्रावगाहिज्ञानमित्यर्थः न नुनिर्विकल्पके किं प्रमाणमिति चेन्न अयं घटइति विशिष्टबुद्धि विशेषण ज्ञान जन्या विशिष्ट बुद्धित्वात् किरीटीति विशिष्टबुद्धिवदित्यनुमानस्यैवहेतुत्वात् अत्रघटत्वरूपंयद्विशेषणंतज्ज्ञानमेवनिर्विकल्पकमित्युच्यतेनचाविशेषणज्ञानमपिसविकल्पकमेवास्तामितिवाच्यम् अनवस्थाप्रसंगात् इति निर्विकल्पकनिरूपणं सविकल्पकंनिरूपयति सप्रकारकंज्ञानं सविकल्पक यथाडित्थोयब्राह्मणोयंपश्यामोयामितिविशिष्ट

ज्ञानमित्यर्थः अत्रनास्तिकाः सविकल्पकंनप्रत्य
क्षतस्यघटत्वादिरूपालीकोपरक्तत्वात् वंध्यापु
त्रज्ञानवत् निर्विकल्पकंस्वलक्षणवस्तुपरक्तत्वा
त् स्यादेवप्रत्यक्षम् नचाकिंमुल्लेखनीअयंघटोयंघट
इत्येकाकाराप्रतीतिर्भिन्नेषु विलक्षणेषुघटेषुअ
तः सर्वानुगतधर्मः आवश्यकइतिवाच्यं तस्याऽ
तद्व्यावृत्यात्मत्वात् अतद्व्यावृत्तिश्चताद्भिन्नभेदः
सचतुच्छएवेत्याहुः सदसत् विधिमुखेनैवएका
कारप्रतीतेःतस्यनिषेधरूपत्वायोगात् इतिसविक
ल्पकनिरूपणं अथप्रत्यक्षंषड्विधंघ्राणजरासन
क्षुषश्रोत्रस्पार्शनंमानसभेदात् घ्राणजत्वादिकंतु
जिघ्रामिआस्वादयामि पश्यामि शृणोमिस्पृशा
मिमनसासुखं साक्षात्करोमीत्यनुभवसाक्षिको
जातिविशेषः इतिप्रत्यक्षप्रमाविशेषनिरूपणम्
ननुप्रत्यक्षकारणीभूतेन्द्रिय निष्ठप्रत्यक्षसामाना
धिकरण्य घटकसन्निकर्षः कइत्याकांक्षायांतंद
र्शयितुं त्रिभजतेप्रत्यक्षज्ञानहेतुरिन्द्रियार्थस
न्निकर्षः षड्विधः संयोगः संयुक्तसमवायः सं
युक्तसमवेतसमवायः समवायः समवेतसमवा
यः विशेषणविशेष्यभावश्चेति प्रत्यक्षेति लौ
किकप्रत्यक्षेइत्यर्थः संयोगमुदाहराति चक्षुषाघ
टप्रत्यक्षजननेसंयोगः सन्निकर्षः चक्षुषेति

श्रोत्रेण शब्दसाक्षात्कारेसमवायस्स न्निकर्षः कर्णविवरवर्त्याकासस्यश्रो त्रत्वात् शब्दस्याकाशगुणत्वात् गु णगुणिनोश्चसमवायात् ॥

तथाद्रव्यचाक्षुषस्पार्शनमानसेषु संयोगएवस न्निकर्षइतिभावः संयुक्तसमवायमुदाहरति घ- टरूपप्रत्यक्षजननेसंयुक्तसमवायः घटरूपेतिच क्षुषाजननीयइत्यनुषज्यते तथाचद्रव्यसमवेत चाक्षुषस्पार्शनमानसरासन घ्राणजेषुसंयुक्तस मवाय एवसन्निकर्षइतिभावः ननुघटरूपेकथं चक्षुषः संयुक्तसमवायोऽतस्तमुपपादयतिचक्षः संयुक्तेघटेरूपस्यसमवायात् चक्षुः संयुक्तइति न नुदूरस्थघटादौसत्यपिसमवायेकुतः परिमाणा ग्रहणमिति चेदत्राहुः परिमाणग्रहणेचतुष्टय सन्निकर्षोऽप्यधिकं कारणंसचेन्द्रियावयवार्था वयवयोरिन्द्रियावयव्यर्था वयवयोरिन्द्रियावय विनोश्चसंयोगइति इतरेतुदोषवशादेवनग्रहण मिति वदन्तिसंयुक्तसमवेत समवायमुदाहरति रूपत्वसामान्यप्रत्यक्षेसंयुक्तसमवेत समवाय: सन्निकर्षः चक्षुः संयुक्तेघटेरूपंसमवेतं तत्ररू पत्वस्यसमवायात् रूपत्वात्मकंयत्सामान्यंतत्प्र

त्यक्षइत्यर्थः अत्रापिचक्षुषाजननीयइतिशेषःत
थाचद्रव्यसमवेतसमवेत चाक्षुषरासनघ्राणज
स्पार्शनमानसेषु संयुक्तसमवेतसमवायएवस
न्निकर्षइतिभावः अथद्रव्यतत्समवेतप्रत्यक्षेपि
संयुक्तसमवेतसमवायएव सन्निकर्षोस्त्वितिचे
न्नैतत् आत्मनोप्यनध्यक्षप्रसंगात् समवायस
न्निकर्षमुदाहरति श्रोत्रेणशब्दसाक्षात्कारेस
मवायः सन्निकर्षः श्रोत्रेणेतिशब्दसाक्षात्कारे
जननीयइतिशेषः ननुश्रोत्रशब्दयोः कथंसम
वायइत्यपेक्षमाणंप्रत्युपपादयति कर्णविवरव
र्त्याकाशस्यश्रोत्रत्वात् शब्दस्याकाशगुणत्वात
गुणगुणिनोश्चसमवायात अथसमवायस्यनि
त्यत्वेन शब्दप्रत्यक्षेकोव्यापारइतिचेच्छब्दःश्रो
त्रमनः संयोगोवेति गृहाणसमवेतसमवायमुदा
हरति शब्दत्वसाक्षात्कारेसमवेतसमवायः स
न्निकर्षः श्रोत्रसमवेतेशब्देशब्दत्वस्यसमवा
यात् विशेषणविशेष्यभावमुदाहरति अभावप्र
त्यक्षेविशेषणविशेष्यभावः सन्निकर्षः विशेष
णेति विशेषणभावोविशेष्यभावइत्यर्थः इन्द्रि
यसंबद्धविशेष्यमितियावत विशेषणतासन्नि
कर्षमुपपाद्यदर्शयति घटाभाववद्भूतलमित्यत्र
चक्षुः संयुक्तेभूतले घटाभावस्यविशेषणत्वात

शब्द त्वसाक्षात्कारेसमवेतसमवाय
रूसन्निकर्षः श्रोत्रसमवेतेशब्देशब्द
त्वस्यसमवायात् अभावप्रत्यक्षेविशे
घटाभाववदिति इहभूतले घटोनास्तीत्यादौवि
शेष्यतासन्निकर्षोविसेयः सप्तम्यन्तस्याविशेष
णत्वनियमात् अत्रेदंवोध्यं इन्द्रियसंयुक्तविशे
षणतासंयुक्त समवेतविशेषणतादिभेदेनतस्या
नानात्वेपिविशेषणतात्वेन साएकैवएवंविशेष
णताविशेष्य तयोरन्यतरत्वेनग्रहणमतोन स
न्निकर्षषट्कत्वविरोधः इतिलौकिकसन्निकर्ष
विचारः ननुविशेषणतासन्निकर्ष एवनास्ति
अतएवाभाव प्रत्ययेयोग्यानुपलब्धिः कारण
मितिचेन्न यद्यत्रघटः स्यात्तर्हिभूतलमिव दृश्ये
तअतोदर्शनाभावान्नास्तीति घटरूपप्रतियोगि
सत्व प्रसक्त्यातर्कितोयोघटोपलंभः तत्प्रतियो
गिताकाभावात्मक योग्याऽनुपलब्धि सहकृते
न्द्रियेणैवाभावप्रत्ययसंभवेऽनुपलब्धेः कारणत्व
स्यान्याय्यत्वात् अभावाधिकरणप्रत्यक्षंप्रतिइ
न्द्रियकरणत्वस्यावश्यकत्वेनाभाव प्रत्यक्षप्रत्य
पि विशेषणतासन्निकर्षद्वारातस्यैवकरणत्वस्यो
चितत्वादित्यास्तांविस्तरः इत्यनुपलब्धिवादः

षण विशेष्यभावस्यन्निकर्षः घटाभा ववदभूतलमित्यत्र चक्षुस्संयुक्ते भूतले घटाभावस्य विशेषणत्वात् एवंसन्नि

इदानीमलौकिकसन्निकर्षो निरूप्यते स त्रिविधः सामान्य लक्षणो ज्ञानलक्षणो योगजधर्मलक्षणं श्चेति तत्राद्यः इन्द्रियसंबद्धविशेष्यज्ञानप्रकारी भूतघटत्वादिः भवति च घटत्वादिरिन्द्रियसंबद्ध विशेष्यकेऽयंघट इतिलौकिकप्रत्यक्षेप्रकारः तद नंतरंतेनसन्निकर्षेणसर्वेघटा इत्यलौकिकप्रत्यक्षं जायतेनचेन्द्रियसंबद्धंसामान्यमेवप्रत्यासत्तिः मृ गतृष्णादौजलभ्रमानंतरंसकलजलज्ञानंनस्यात्त त्रेन्द्रियजलत्वयोः संबंधाभावात् मानसस्थलेतु ज्ञानप्रकारीभूतं सामान्यमेवप्रत्यासत्तिः अन्य थापरमाणुत्वेनयत्किंचित्परमाणूपस्थितौपरमा णुत्वसामान्यलक्षणया सकलपरमाणूल्लेखनी मानसप्रतीतिर्नस्यात्परमाणुमनसोः संबंधाभावा त् द्वितीयोयथायत्रसौरभज्ञानलक्षणयाचाक्षुष सामग्र्याचसुरभिचंदनंखण्डमितिसौरभांशेऽलौ किकंचन्दनखण्डांशेलौकिकंचाक्षुषंजायते तत्र सौरभज्ञानंसौरभस्मरणमेवप्रत्यासत्तिःसौरभां शेचक्षुः सन्निकर्षासंभवादित्यन्यत्राविस्तरः ॥

कर्षषड्कजन्येज्ञानंप्रत्यक्षं तत्करण
मिन्द्रियंतस्मादिन्द्रियंप्रत्यक्षप्रमाण
मितिसिद्धम्इतिप्रत्यक्षखण्डः ॥

तृतीयश्चादृष्टविशेषएवसाद्विविधः युक्तयुजानभे
दाद्योगिनोद्वैविध्यंतत्रयुक्तस्ययोगिनःप्रथमप्रत्य
सत्यानिरंतरमखिलपदार्थज्ञानंजायते युंजानस्य
चिंताविशेषसनाथ द्वितीयप्रत्यासत्यासमयावि
शेषेज्ञानंजायतेइत्यलौकेकसन्निकर्षनिरूपणम्
ननुयोगिसद्भावेकिंप्रमाणमितिचेत् परमाण्वा
दिः जन्यप्रत्यक्षविषयः अभिधेयत्वात् घटवदि
त्यनुमानं गृहाणतत्प्रत्यक्षंतुनास्माकंकिंतुयोगि
नामेवेतिध्येयंप्रत्यक्षंप्रमाणमुपसंहरति एवंस
सन्निकर्षषड्कजन्यंज्ञानंसाक्षात्कारः एवमिति
उपदर्शितक्रमेणेत्यर्थः ननुसिद्धान्तेप्रत्यक्षज्ञानक
रणमिन्द्रियार्थसन्निकर्षः किंनस्यादतआहतत्क
रणमिन्द्रियंतदितिप्रत्यक्षप्रमाणनिगमयतितस्मा
दिन्द्रियंप्रत्यक्षप्रमाणमितिसिद्धंतस्यादितिसिद्धा
न्तेसिद्धमित्यर्थःइतिप्रत्यक्षप्रमाणम्प्रत्यक्षानुमान
यारुपजीव्योपजीवकभावसंगतिमभिप्रेत्यप्रत्य
क्षानंतरमनमानंनिरूपयति अनुमितिकरणमनु
मानंअनुमितीतिअनुमितेः करणमनुमानमित्य

अनु.मितिकरणमनुमानं परामर्शज न्यंज्ञानमनुमितिः व्याप्तिविशिष्टप क्षधर्मताज्ञानंपरामर्शः यथावह्निव्या प्यधूमवानयंपर्वतइतिज्ञानंपरामर्शः

र्थः तच्चलिङ्गपरामर्शएवेतिनिवेदयिष्यति अथा नुमितिःकेत्यतआहपरामर्शजन्यंज्ञानमनुमिति परेतिप्रत्यक्षादिवारणायजन्यान्तम् परामर्शध्वं सवारणायाविशेष्यम् तथापिपरामर्शप्रत्यक्षेऽति प्रसक्तिरितिचेन्मैवम् साधनानवगाहित्वेनापि विशेषणीयत्वात्नचतथापिधूमवान्पर्वतोवान्हि मानित्याकारकलिङ्गोपहित लैङ्गिकभानात्मका नुमितावव्याप्तिरितिवाच्यम् तादृशानुमितेर स्वीकारात् ननु थाणुर्वापुरुषोवेतिसंशयानंतर पुरुषत्वव्याप्यकरादिमानयमिति विशेषदर्शने सत्यंय पुरुषएवेतिप्रत्यक्षोदयात् तत्रातिव्याप्ति रितिचेन्नसमानविषयप्रत्यक्षसामग्र्यऽभावसह कृतपरामर्शजन्यत्वस्येहविवक्षितत्वात् साचप क्षविशेष्यक परामर्शात्पक्षविशेष्यका पक्षप्रका रकपरामर्शात्पक्ष प्रकारिकाद्वाविधादपि पराम र्शात्पक्षविशेष्यकैवेत्यास्तांविस्तरः इत्यनुमिति र्नन्वत्रपरामर्शः कअतस्तंनिर्वक्तिव्याप्तिविशिष्ट

तज्जन्यंपर्वतोवन्हिमानितिज्ञानमनु
मितिःयत्रयत्रधूमस्तत्राग्निरितिसाह
चर्यनियमोव्याप्तिः ॥

पक्षधर्मताज्ञानपरामर्शः व्याप्तीतिविषयितास
बंधेनव्याप्तिविशिष्टयत्पक्षधर्मताज्ञानं तदेवपरा
मर्शइत्यर्थः उदाहरति यथावन्हिव्याप्यधूमवान
यंपर्वतइतिज्ञानंपरामर्शः यथेतितथाचवन्हिव्या
प्तत्यत्रव्याप्तेर्भानाद्धूमवानित्यत्रपक्षधर्मताथाभा
नादवत्येवव्याप्तिविषयकंपक्षधर्मता विषयकंचे
तिभावः तावतापरामर्शोऽवगतस्तज्जन्यत्वघटि
तलक्षणविशिष्टानुमितिः कीदृशीअतस्तामभि
नयतितज्जन्यंपर्वतोवन्हिमानितिज्ञानमनुमिति
तदितिपरामर्शजन्यमित्यर्थः इतिपरामर्शनिरू
पणम् अथव्याप्तिविशिष्टेत्यत्रकाव्याप्तिरित्य
कांक्षायामाहयत्रधूमस्तत्रवान्हिरिति साहचर्य्य
नियमोव्याप्तिः यत्रेतियत्रधूमस्तत्राग्निरिति
व्याप्तेरभिनयःसाहचर्य्यनियमइतिलक्षणम्सह
चरतीतिसहचरस्तस्यभावःसाहचर्य्यंसामानाधि
करण्यमित्यर्थःतस्यनियमोव्याप्तिःसचाव्यभिच
रितत्वंतच्चव्यभिचाराभावःव्यभिचारश्चसाध्याभा

व्याप्यस्यपर्वतादिवृत्तित्वंधर्मता अ
नुमानंद्विविधं स्वार्थपरार्थंचस्वार्थं
स्वानुमितिहेतुः परार्थंपरप्रतिपत्ति
हेतुः तथाहिस्वयमेव भूयोदर्शनेन
यत्रधूमस्तत्राग्निरिति महानसादौ
व्याप्तिगृहीत्वापर्वतसमीपं गत्वात
द्गतेचाग्नौसंदिहानः पर्वतेधूमंप
श्यन्व्याप्तिंस्मरति यत्रयत्रधूमस्त
त्राग्निरिति तदनंतरंवन्हिव्याप्यधू
मवानयंपर्वतइतिज्ञानमुत्पद्यते अ
यमेव लिंगपरामर्शइत्युच्यते तस्मा
त् पर्वतोवन्हिमानिति ज्ञानमनुमि
तिरुत्पद्यते तदेतत्स्वार्थानुमानम् ॥

वद्वृत्तित्वंतथाच साध्याभाववदवृत्तित्वं व्या
प्तिरितिपर्य्यवसन्नम् वन्हिमान्धूमादित्यादौ
साध्योवन्हिस्तदभाववान् जलह्रदादिस्तद्वृ
त्तित्वं नौकादावबृत्तित्वं प्रकृतहेतुभूतधूमइतिल
क्षणसमन्वयः धूमवान्वन्हेरित्यादौसाध्यो धूम
स्तदभाववदयोगोलकं तद्वृत्तित्वमेववन्हा वि
तिनातिव्याप्तिः नन्विदंवाच्यंज्ञेयत्वादित्यादौ

साध्याभावाप्रसिध्याऽव्याप्तिः नचसोदंडोपा
ध्यायैर्व्यधिकरणधर्मावच्छि... भावस्योपगमे
नतत्रवाच्यत्वाभावस्य ... धिकरणधर्माव
च्छिन्नप्रतियोगिताकस्... ोपिघटे
वाच्य वाभावस्या व्या...
योगिताकस्य प्रसि...
कयम् ...
ङ्गीक...
स्य...
र...
अ...
ति...
...
ति...
इति...
व्याप्तिः हेतु...
वोऽयोगोलवे...
धूमरूपं साध...
यत्वादित्याह...
त्यंताभावो घट...
तियोगिवाच्यत्व...

ज्ञेयत्वेइति कृत्वानाऽव्याप्तिः अथकपिसंयोगी
तद्वृक्षत्वादित्यत्र...रतद्वृक्षत्वं तत्सामानाधिक
रणात्यंताभाव...च्छेदेन कपिसंयोगान्यता
...वस्तत्प...संयोगरूपं साध्यमित्य
...गिऽव्यधिकरणहेतु स
...स्याभितमत्वादित्य
...व्याप्तिः
...नाम
...रूपं
...र्म
...च
...धर्म
...ति
...।
...वे
... अ
...तत्स्वार्थ
...ानुमेय पदा
पिइदमवतात्प
...शाति स्वार्थस्वा
...पादायितुं भूमि
...दर्शनेन यत्रधूम

स्तत्राग्निरिति तथेति भूयोदर्शनेनेति धूमाग्न्यो व्याप्तिग्रहेसाध्यसाधनयोर्भूयः सहचारदर्शने न ननुपार्थिवत्वलोहलेख्यत्वादौशतशः सहचा रज्ञानेपि वज्रादौ व्यभिचारोपलम्भेनकथमिदं व्याप्ति ग्राहक मितेचेन्न सहचारज्ञानपदेन व्यभिचारज्ञानविरहसहकृतसहचारज्ञानस्यैवा भिमंतत्वात् व्यभिचारज्ञानंद्विविधम् ॥

यथार्थमयथार्थंच तदपि द्विविधंनिश्चयःशंका च तद्विरहः क्वचित्तर्कात् यथाधूमाग्न्योर्व्या- प्तिग्रहे धूमोवन्हि व्यभिचारीनवेति शंकायां धूमोवन्हिव्यभिचारीति निश्चयेवायादि धूमो वन्हिव्यभिचारीस्यात्तर्हिवन्हिजन्योनस्यादिति धूमाग्न्योः कार्य्यकारणभावभंगप्रसंगरूपतर्को यदिभवति तदैतस्मादेवतर्कात्व्यभिचारज्ञानंनि वर्तते अतस्तत्रतर्कादेवव्यभिचारज्ञानविरहः क्व चित्स्वतःसिद्धएवयथायदानधूमेव्यभिचारज्ञा नंतदायत्रधूमस्तत्राग्निरितिधूमत्वावछिन्नोऽग्नि त्वावछिन्नव्याप्यइत्यर्थःअथदेशान्तरीयवन्हि धूमानामिन्द्रियसान्निकर्षासंभवेन कथंधूमसा मान्येवन्हिसामान्यव्याप्तिग्रहइति चेन्नधूमत्व वन्हित्वरूपसामान्यलक्षण प्रत्यासत्त्यैवसकल धूमवन्हिज्ञानसंभवेन तत्रव्याप्तिग्रहस्यापिसंभ

यस्तुस्वयंधूमादग्निमनुमायपरम्प्रति
बोधयितुं पंचावयववाक्यंप्रयुक्तेतत्प
रार्थानुमानम् यथापर्वतोवह्निमान्
धूमवत्वात् योयोधूमवान् सवह्निमा
न् यथामहानसः तथाचायं तस्मात्त
थेति अनेनप्रतिपादिताल्लिंगात्परो
ऽप्यग्निंप्रतिपद्यते

वात् महानसादौव्याप्तिंगृहीत्वा पर्वतसमीपं
गतः तद्गतेचाग्नौसंदिहानः पर्वतेधूमंपश्यन् म
हानसादाविति महानसाद्यवच्छेदेनधूमइत्यर्थः
तद्गतेचाग्नौसंदिहानः पर्वतधूमंपश्यन्
तदिति पर्वत गतेचननुपरामर्शं प्रतिव्याप्ति
ज्ञानस्यकारणत्वेनतत्पूर्वक्षणेपर्वतादौ महान
साद्यवच्छेदेनगृहीतव्याप्तेः कथंज्ञानमतआह
व्याप्तिंस्मरतियत्रधूमस्तत्राग्निरिति व्याप्तिमि
ति तथाचधूमदर्शनरूपाद्बोधकवशाद्व्याप्तिस्मर
णं भवत्येवतदनंतरं वन्हिव्याप्यधूमवानयं पर्व
तइतिज्ञानमुत्पद्यते तदितिव्याप्तिस्मरणोत्तरक्ष
णेइत्यर्थः अयमेवलिङ्गपरामर्शइत्युच्यते अय
मिति व्याप्तिबलेनलीनमर्थंगमयतीतिलिङ्गम्
तच्चधूमादिस्तस्यपरामर्शोज्ञानविशेषइत्यर्थः त

ञात्पर्वतोवन्हिमानितिज्ञानमनुमितिरुत्पद्यते
यस्मादितिलिङ्गपरामर्शादित्यर्थ स्वार्थानुमानमु
पसंहरति तदे स्वार्थानुमानं यथापर्वतोग्निधूमवा
न् धूमत्वात् यस्मा कारणादिदं स्वप्रतिपत्तिहेतु
स्तस्मात्कारणादेत स्वार्थानुमानमित्यर्थः इति
स्वार्थानुमानम् क्रमप्राप्तंपरामर्थानुमानं निरू
पयति यत्तुस्वयंधूमादग्निमनुमायपरप्रतिपदार्थं
पंचावयववाक्यंप्रयुज्यते तत्परामर्थानुमानम् य
त्त्विति यत्पंचावयववाक्यं तत्परामर्थानुमानमि
तिसंबंधःअथावयवत्वंनामद्रव्यसमवायिकारण
त्वं प्रतिज्ञादिषुत्तदभावात्कथमे तेऽवयवाःस्यु
रिति चेदनुमानवाक्यैकदेशत्वादवयवाइवावय
वइत्युपचर्यंतइतिगृहाणनन्वेवमपिपंचावयववा
क्यस्यानुमानत्वमेवनविचारसहंतस्यलिङ्गपराम
र्शत्वाभावादितिचेन्मैवम्लिङ्गपरामर्शप्रयोजकं
लिङ्गप्रतिपादक त्वेनानुमानमित्युपचारात् तदु
दाहरतियथापर्वतोग्निमान्धूमवत्वात्योयोधूमवा
न्ससोऽग्निमान् यथामहानसःतथाचोयं अयंच
पर्वतस्तथावन्हिव्याप्यधूमवानित्यर्थः तस्मात्तथे
ति तस्मादितिवन्हिव्याप्यधूम वाद्वह्निमानित्य
र्थः अनेनप्रतिपादिताल्लिंगात्परोप्यग्निंप्रतिपद्य
ते अनेनेति अनेनपंचावयववाक्येनेत्यर्थः इति

प्रतिज्ञाहेतूदाहरणो पनयनिगमना
निपंचावयवा: पर्वतोवह्निमानितिप्र
तिज्ञा धूमवत्वादितिहेतुः योयोधूम
वान्सोऽग्निमान्यथामहानसइत्युदाहरणमृत
थाचायमित्युपनयः तस्मात्तथेतिनि
गमनम् स्वार्थानुमिति परार्थानुमि
त्योर्लिंगपरामर्शएवकारणं तस्माल्लि
ङ्गपरामर्शोनुमानम् लिङ्गंत्रिविधंअ
न्वयव्यतिरेकिकेवलान्वयिकेवलव्य
तिरेकेणचव्या प्तिमदन्वयव्यतिरेकि
यथावह्नौसाध्येधूमवत्वं यत्रधूमस्त
त्राग्नियथामहानसइत्यन्वयव्याप्तिः
यत्रवन्हिनास्तितत्र धूमोपिनास्ति
यथामहाह्रदइति व्यतिरेकव्याप्तिः

परामर्थानुमानं ननुपंचावयववाक्यमित्यत्रकेते
पंचावयवाअतस्तान्दर्शयतिप्रतिज्ञाहेतूदाहरणो
पनयनिगमनानिपंचावयवाः प्रतिज्ञेति प्रतिज्ञा
द्यन्यतमत्वमयवत्वदम् साध्यविशिष्टपक्षबोधक
वचनम् प्रतिज्ञापंचम्यतंतृतीयांतंवालिङ्गवचनं

हेतुः व्याप्तिप्रति पादकदृष्टान्तवचनमुदाहरणम् उदाहृतव्याप्तिविशिष्टत्वेनहेतोः पक्षधर्मताप्रतिपादकंवचनमुपनयः पक्षेसाध्यस्यावाधितत्वप्रतिपादकंवचनंनिगमनम् इदमेवलक्षणंहृदिनिधायप्रतिज्ञादीन् विशिष्यदर्शयति पर्वतोऽग्निमानिति प्रतिज्ञाधूमवत्वादितिहेतुःयोयोधूमवान्ससोऽग्निमानित्युदाहरणम्तथाचायमित्युपनयः तस्मात्तथेतिनिगमनइत्यवयवग्रंथः ज्ञायमानंलिङ्गमनुमितिकरणमितिवृद्धोक्तंनयुक्तंइयंयज्ञशालावान्हिमत्यतीतधूमादित्यादौ लिङ्गाभावेप्यनुमितिदर्शनादित्यभिप्रायवाँल्लिङ्गपरामर्शएवकरणमितिव्याचष्टे स्वार्थानुमितिपरार्थानुमित्योर्लिङ्गपरामर्शएवकरणं स्वार्थानुमितीति अनुमानमुपसंहरतितस्माल्लिङ्गपरामर्शोऽनुमानंतस्मादितिअनुमितिकरणत्वादित्यर्थःअयमत्रतृतीयज्ञानमित्युच्यते तथाहि महानसादौधूमान्व्योर्व्याप्तौगृह्यमाणायांयद्धूमज्ञानंतदादिमम् पक्षेयद्धूमज्ञानंतद्द्वितीयम् अत्रैववान्हिव्याप्यत्वेनयद्धूमानंततृतीयम् इदमेवलिङ्गपरामर्शइत्युच्यते मीमांसकास्तुधूमवान् पर्वतइतिपक्षधर्मताज्ञानमथचवह्निव्याप्योव्याप्तिस्मरणेमतद्वयमेवानुमितिकरणंनतुलिङ्गपरामर्शोऽपि गौर

वादित्याहु स्तन्नद्रव्यवान्पर्वतोधूमोवन्हिव्या
व्यइतिज्ञानद्वयादनुमित्यापत्तेः द्रव्यत्वेनरूपेण
धूमस्यैवभानात् ननुव्याप्यतावच्छेदकरूपेणैव
हेतोः पक्षवृत्तित्वज्ञानंविवक्षितमिति मैवं
व्याप्यतावच्छेदकाननुसंधानेपिवन्हिव्याप्यवा
न्पर्वतइतिशब्दजन्यशाब्दपरामर्शादनुमित्यनुप
पत्तेः व्यापारवत्कारणंकरणमितिमतेव्याप्तिज्ञा
न मेवानुमानं लिङ्गपरामर्शोव्यापारइत्यवसेय
म् इत्यनुमानोपसंहारः लिङ्गंविभजतेलिङ्गंत्रिवि
धंअन्वयव्यतिरेकिकेवलान्वयिकेवलव्यतिरेकि
चेति अन्वयव्यतिरेकिणोलक्षणमाह अन्वयेन
व्यतिरेकेणचव्याप्तिमदन्वयव्यतिरेकिअन्वयेने
तितृतीयायाः प्रयोज्यत्वमर्थःसाध्यसाधनयोःसा
हचर्यमन्वयः तदभावयोः साहचर्यंव्यतिरेकः
तथाचान्वयप्रयोज्य व्याप्तिमद्व्यतिरेक प्रयो
ज्यव्याप्तिमदन्वयव्यतिरेकीत्यर्थः उदाहरति
यथावन्हौसाध्येधूमवत्वं यथेति धूमवत्त्वात्मकं
लिङ्गमित्यर्थः ननुकथमत्रान्वयव्याप्तिर्व्यति
रेकव्याप्तिश्च अतस्तांक्रमेणाभिनयति यत्र
धूमस्तत्राग्निरित्यन्वयव्याप्तिः यत्रवन्हिर्नास्ति
तत्रधूमोनास्तियत्रेति तथाचान्वयव्याप्तिस्तूप
दर्शितैव व्यतिरेकव्याप्तिश्चसाध्याभावव्याप

कीभूताभाव प्रतियोगित्वमित्यावसेयमितिभा
वः केचित्तु साध्याभावसाधनाभावयोर्व्याप्ति
र्व्यतिरेकव्याप्तिः अन्यनिष्ठव्याप्त्याकथंसाध
नादनुमितिरितिचेत् साध्याभावव्यापकीभूता
भाव प्रतियोगित्वेनसाधनस्य पक्षवृत्तित्वज्ञानं
सहकारितदुक्तं व्याप्यव्यापकभावोहि भावयो
र्यादृगीष्यते तयोरभावयोस्तस्माद्विपरीतः प्र-
तीयते १ अन्वयेसाधकंव्याप्यं साध्यंव्यापक
मिष्यते साध्यभावोऽन्यथाव्याप्योव्यापकः सा
धनात्ययः इत्याहुः दृष्टांतंदर्शयति यथाह्रदइ
ति व्यतिरेकव्याप्तिरस्ति यथेति यद्यप्यन्वय
व्याप्तेः प्राग्दर्शितत्वात्पुनस्तदर्शनमनुचित त
थापितदानींतस्यास्तत्वेना प्रदर्शितत्वान्नदो
षः इत्यन्वयव्यतिरेकि केवलान्वयिनोलक्षण
माह अन्वयमात्रव्याप्तिकं केवलान्वयिअन्वये
नैव व्याप्तिर्यस्मिन्सतथेतिउदाहरति यथाघ
टोऽभिधेयः प्रमेयत्वात्पटवदितियथेति प्रमेय-
त्वाभिधेयत्वयोर्व्यतिरेकव्याप्तिंनिराकरोति अ
त्रप्रमेयत्वाभिधेयत्वयो र्व्यतिरेकव्याप्तिर्नास्ति
अभिधेयत्वसाधनानुमानेइत्यर्थः ननुकुतस्तन्नि
षेधोऽतस्तत्रहेतुमाह सर्वस्यप्रमेयत्वादभिधेय
त्वाच्च पदार्थमात्रस्येत्यर्थः तथाचसकलपदा

अन्वयमात्रव्याप्तिकंकेवलान्वयि य
थाघटोऽभिधेयः प्रमेयत्वात् अत्र
प्रमेयत्वाभिधेयत्वयोः व्यतिरेकव्या
प्तिर्नास्तिसर्वस्यप्रमेयत्व द भिधेय
त्वाच्च व्यतिरेकमात्रव्याप्तिकं के
वलव्यतिरेकि यथापृथिवीतरेभ्यो
भिद्यतेगन्धवत्वात्यादितरेभ्योनाभि
द्यते नतद्गन्धवत् यथाजलंनचयं
तथातस्मान्नतथेति अत्रयद्गन्ध
वत्तदितरभिन्न मित्यन्वयदृष्टान्तो
नास्ति पृथिवीमात्रस्यपक्षत्वात् ॥

र्थाभिधेयत्वस्येश्वर प्रमाविषयत्वस्यचात्यंता
भावाप्रतियोगित्व रूपकेवलान्वयित्वेनतदभा
वाप्रसिध्यात द्घटितव्यतिरेकव्याप्तिर्नसंभव
त्येवेतिभावः इतिकेवलान्वयि केवलव्यतिरे-
किणोर्लक्षणमाह व्यतिरेकमात्रव्याप्तिकं केव-
लव्यतिरेकिपूर्ववत्समासः उदाहरति यथापृथि
वीइतरेभ्योभिद्यतेगंधवत्वात् यदितरेभ्योनाभि
द्यतेनतद्गंधवत् यथाजलमितिनचेयंतथातथे
ति इयंपृथिवीनतथागंधाभाववतीत्यर्थः यद्गंधव

त्त्वदितरभिन्न मित्यन्वयदृष्टान्तो नास्तिपृथि
वीमात्रस्यपक्षत्वात् तस्मान्नतथेतिगंधाभावा
भावव त्वा त्त्वदितरभेदाभाववतीनेत्यर्थः नन्वत्र
किमिति नान्वयव्याप्तिरित्याशंक्यपरिहराति
अत्रइतरभेदसाधकानुमाने इदमुपलक्षणं जी
वच्छरीरसात्मकं प्राणादिमत्वात् यन्नैवंतन्नै
वंयथाघटः प्रत्यक्षादिकं प्रमाणंप्रमाकरणत्वात्
यन्नैवंतन्नैवम् यथाप्रत्यक्षाभासः विवादास्प
दमाकाशमिति व्यवहर्तव्यशब्दवत्त्वादित्यादि
कमपि केवलव्यतिरेकी तद्द्रष्टव्यम् अथेतरभेदः
प्रसिद्धोनवानाद्यः यत्रप्रसिद्धस्तत्रगंधवत्त्वस्या
पि सत्वेतदधिकरणस्यैवान्वय दृष्टान्तत्वेनकेव
लव्यतिरेकित्वव्याघातात् यदितत्रनास्तिगंध
वत्वं तदातस्यासाधारणत्वापत्तिः नद्वितीयः
विशिष्टबुद्धौ विशेषणज्ञानस्यहेतुत्वेन पृथ्वीतर
भेदवतीति साध्यविशिष्टानुमित्यनुत्पत्तेः विशे
षणीभूतेतरभेदस्या प्रसिद्धयातज्ज्ञानस्याप्यप्र
सिद्धेः नचकेवलमिदमेवदूषणम् व्यतिरेकव्या
प्तिज्ञानस्याप्यसम्भवेन दूषणांतरस्यापि जा
गरूकत्वात् कथंतदसंभवइतिचेन्नतज्जनकेतर
भेदा भावज्ञानस्यायोगात् सएवकुतइतिचे
न्न तादृशकारणीभूतेतरभेदज्ञानाप्रसिद्धेः नच

संदिग्धसाध्यवान्पक्षः यथाधूमवत्वे
हेतौपर्वतः निश्चितसाध्यवान्सपक्षः
यथातत्रैवमहानसः निश्चितसाध्या
भाववान्विपक्षः यथातत्रैवमहाह्रदः

वक्तव्यंकथंत तत्रकारणमिति अभावज्ञानेप्रति योगिज्ञानस्य कारणत्वादिति भावहगवम् ज लभेदस्य तेजसितेजोभेदस्य जलेइतिरीत्येत रभेदस्य प्रत्येकाधिकरणप्रसिद्ध्या पृथिव्यांत त्पटलस्यसाधनीय तथातद्विशिष्टानुमितिसम्भ वात्सुतरांव्यतिरेकव्याप्तिज्ञानमपिसंभवतिइतर भेदपटलस्यपक्षातिरिक्तेऽप्रसिद्धत्वेननान्वयदृष्टा न्तश्चअतएवनासाधारण्यमपीतिक्तंपल्लविते न अत्रेदंबोध्यं अन्वयव्यतिरेकितु पंचरूपोप न्नंतानि कानिचेच्छ्रूयताम् पक्षधर्मत्वंसपक्षेस त्वं विपक्षा द्व्यावृत्तिरबाधित विषयत्व मस त्प्रति पक्षत्वं चेति अबाधितः साध्य रूप विषयो यस्य तत्तथा तस्य भावस्तत्वं सा ध्याभावसाध्यकंहेत्वंतरंसत्प्रतिपक्षइत्युच्यतेस एवनास्तियस्यसोऽसत्प्रतिपक्षस्तस्यभावस्त त्व मितिबोध्यम् केवलान्वयितुचतूरूपोपन्नसेवस्व साध्यंसाधयितुक्षमततस्यविपक्षाविपर्ययेणतद्व्या

वृत्तिविपर्ययात् केवलव्यतिरेक्यपि तथातस्यस
पक्षाविपर्ययेणतत्त्वसत्त्वाविपर्ययादिति इतिकेवल
व्यतिरेकिअत्रपृथिवी मात्रस्यपक्षत्वादित्यत्र
कानामपक्षताअतस्तांनिर्वाकिसांदिग्धसाध्यवान्प
क्षः यथाधूमवद्धेतौपर्वतः अथयत्रघनगर्जितेन
मेघानुमितिस्तत्राव्याप्तिर्वह्निप्रत्यक्षकालीन
वन्ह्यनुमितिर्मैजायतामित्यनुमितिस्थलेचतत्रसं
दिग्धसाध्यस्याभावादितिचेन्न एतन्मतेतत्रानु
मितेरस्वीकारात् तदुक्तम् नानुपलब्धेनाने
र्णीतेऽर्थेन्यायः प्रवर्त्ततेअपितुसांदिग्धार्थएवेतिअ
थवासिषाधयिषाविरहाविशिष्टासिद्ध्यभावः पक्ष
तासाधयितुमिच्छासिषाधयिषातस्याविरहोऽभा
वस्ताद्विशिष्टायासिद्धिः साध्यनिश्चयस्तदभाव
एवपक्षतेतितदर्थः आस्तिचवन्ह्यनुमिति प्राक्क्ष
णपर्वतेतदानीसिषाधयिषायाः सिद्धेश्चाभावा
त् अभावमात्रंनपक्षतापर्वतेवह्निमनुमिनुयामि
ति सिषाधयिषाशून्यकालेसिद्धिसत्त्वेप्यनुमि
त्यापत्तेः तदानींयत्किंचिदभावस्यसत्वात् अस्तु
चासिद्ध्यभावएवनेतिचेत् पर्वतेवन्ह्यनुमितिर्मेभू
यादितीच्छाकालेसिद्धिसत्त्वेप्यनुमिति जायतेसा
नस्यात् तदानींसिद्ध्यभावाभावात् अतःसिषा
धयिषाविरहविशिष्टत्वसिद्धावात्रग्राहकम् तथा

चानुमितौसिद्धसाध्यविषयत्वेनिकातद्विरहात्र शिष्टसिद्धेरेवप्रतिबंधकात्तदभाव एवकारणमि ति फलित मिति दिक् इति पक्षता प्रसंगा त्सपक्ष विपक्षौ क्रमेण निरूपयति निश्चितस ध्यावान्सपक्षः यथातत्रैवमहानसः निश्चितसा ध्याभाववान्विपक्षः यथातत्रैवह्रदः इतिसपक्ष विपक्षौहेतून्निरूप्यप्रसङ्गाद्धेत्वाभासान्निरूप यति सव्यभिचारविरुद्धसत्प्रतिपक्षासिद्धबाधिताः पंचहेत्वाभासाः उपदर्शितरूपाणांमध्येकातिपय रूपोपपन्नत्वाद्धेतुवदाभासंते इतिहेत्वाभासाः तत्वचानुमिति तत्करणान्यतरप्रतिबन्धकयथार्थ ज्ञानविषयत्वम् बाधस्थलेवह्निरनुष्णइत्यनुमि तिप्रतिबंधकंयज्ज्ञानमुष्णत्ववद्वह्निावनुष्णत्वसा धकंद्रव्यत्वमित्याकारकंतद्विषयत्वस्यद्रव्यत्वरूप हेत्वाभासेसत्वाल्लक्षणसमन्वयः इत्थमसाधा रणविरुद्धसत्प्रतिपक्षज्ञानस्यापिसाक्षादनुमिति प्रतिबंधकत्वंबोध्यम् बाधःसाध्याभावस्तद्विशि ष्टःपक्षोवावन्हिमान्प्रमेयत्वादित्यादौव्यभिचा रिणिपर्वतोवन्हिमानित्याद्यनुमितिकरणम् व न्हिव्याप्यंप्रमेयत्वमित्यादिज्ञानं तत्प्रतिबंधक त्वंचवह्न्यभाववद्वृत्तिप्रमेयत्वमित्यादिज्ञानेतद्वि षयत्वस्यप्रमेयत्वादौसत्वाल्लक्षणसमन्वयः इ

सव्यभिचारविरुद्ध सत्प्रतिपक्षासि
द्धबाधिताः पञ्चहेत्वाभासाः सव्य
भिचारोऽनैकान्तिकः सत्रिविधः सा
धारणासाधारणानुप संहारिभेदात्
तत्रसाध्याभाववद्वृत्तिः साधारणोऽनै
कांतिकः यथापर्वतोवन्हिमान् प्रमे
यत्वादिति प्रमेयत्वस्यवह्न्यभाववति
ह्रदेविद्यमानत्वात् सर्वसपक्षविपक्ष
व्यावृत्तोऽसाधारणः यथाशब्दोनि
त्यःशब्दत्वादिति शब्दत्वंसर्वेभ्योनि
त्येभ्योऽनित्येभ्यश्चव्यावृत्तं शब्दमा
त्रवृत्तिअन्वयव्यतिरेक दृष्टान्तरहि
तोऽनुपसंहारीयथा सर्वमनित्यंप्रमेय
त्वादिति अत्रसर्वस्यापिपक्षत्वात् दृ
ष्टान्तोनास्ति ॥

त्थमनुपसंहारिप्रभृतिज्ञानानामनुमितिकरणप्र
तिबंधकत्वंबोध्यम् बाधभ्रममादायसद्धेतुवारणा
ययथार्थेतीतिदिक् इतिहेत्वाभासलक्षणान्वो
र्धयितुप्राचीसंकेतमपिदर्शयति सव्यभिचारोनै

कांतिकः उच्यतेइतिशेषः तत्रवंचसाधारणाद्यन्यत मत्वम् सत्रिविधःसाधारणासाधारणानुपसंहारि भेदात् साधारणंलक्षयतितत्रसाध्याभाववद्वृत्तिः साधारणोऽनैकान्तिकः उदाहरतियथापर्वतोऽग्निमान्प्रमेयत्वादितिननुप्रमेयत्वस्यकथंसाध्याभाववद्वृत्तित्वम् तदुपपादयति प्रमेयत्वस्यव ह्न्यभाववतिह्रदेविद्यमानत्वात् अथविरुद्धेऽति प्रसक्तिरितितन्नसपक्षवृत्तित्वस्यापि निवेशात् अथैवमपिस्वरूपसिद्धेर्दूषणंजागर्तीतिमावहगर्वम् पक्षवृत्तित्वस्यापितथात्वात् असाधारणंलक्षयतिसर्वसपक्षविपक्षव्यावृत्तोऽसाधारणः सर्वेभ्ये सपक्षविपक्षास्तेभ्योव्यावर्तते इति व्यावृत्तंउदाहरति यथाशब्दोनित्यः शब्दत्वादिति उपपादयति शब्दत्वंहि सर्वेभ्यो नित्येभ्योऽनित्येभ्यो व्यावृत्तं शब्दमात्र वृत्तिनित्येभ्य आकाशादिभ्यः अनित्येभ्यो घटपटादिभ्यः अत्राकाशादिः सपक्षोघटादिर्विपक्ष इतिबोध्यम् अनुपसंहारिणं लक्षयतिअन्वयव्यतिरेकदृष्टान्तरहितोनुपसंहारी यथासर्वमनित्यंप्रमेयत्वादिति अत्रसर्वस्यापिपक्षत्वादृष्टान्तोनास्ति अत्रउपदर्शितानुमाने इतिव्यभिचारनि० विरुद्धंलक्षयति साध्याभावव्याप्तोहेतुर्विरुद्धः यथाशब्दो

साध्याभावव्याप्योहेतुर्विरुद्धः यथा शब्दोनित्यःकृतकत्वादितिकृतकत्वं हिनित्यत्वाभावेनानित्यत्वेनव्याप्तं साध्याभावसाधकंहेत्वेतरंयस्यसः स त्प्रातिपक्षः यथाशब्दोनित्यः श्रावण त्वात् शब्दत्ववदितिशब्दोऽनित्यः कार्यत्वात् घटवदिति असिद्धस्त्रि विधः आश्रयासिद्धः स्वरूपासिद्धो व्याप्यत्वासिद्धश्चेति आश्रयासिद्धो यथागगनारविन्दंसुरभि अरविन्द त्वात् सरोजारविन्दवत् अत्रग ग नारविन्दमाश्रयः सचनास्त्येवस्वरू पासिद्धोयथाशब्दोगुणश्चाक्षुषत्वा त् अत्रचाक्षुषत्वंशब्देनास्तिशब्द स्यश्रावणत्वात् ॥

नित्यः कृतकत्वादितिकार्य्यत्वादित्यर्थः कृतक त्वंहिनित्यत्वाभावेनअनित्यत्वेनव्याप्तंयद्यत्कृत कंतत्तदनित्यमिति व्याप्तिर्भवत्येवेति । भावः इतिविरुद्धानि० सत्प्रातिपक्षंलक्षयतिसाध्याभा

त्वसाधकंहेत्वंतरंयस्यससत्प्रतिपक्षः यस्यहेतोः साध्याभावसाधकंसाध्याभावानुमापकं हेत्वंतरं प्रतिपक्षोहेतुर्विद्यतेसहेतुः सत्प्रतिपक्षः अयमेव प्रकरणसमइत्युच्यतेउदाहरतियथाशब्दोनित्य श्रावणत्वात्शब्दत्ववत्शब्दोऽनित्यः कार्यत्वात् घटवदिति इतिसत्प्रतिपक्षानि० असिद्धंविभज ते असिद्धस्त्रिविधःअसिद्धत्वंआश्रयासिद्धाद्यन्य तमत्वंत्रैविध्यंदर्शयति आश्रयासिद्धः स्वरूपा सिद्धोव्याप्यत्वासिद्धश्चेति आश्रयासिद्धत्वंच पक्षतावच्छेदकाभावकत्वंभवतिहि अरविन्दं गगनीयत्वरूपपक्षतावच्छेदकाभावकत्वम् अर विन्दरूपपक्षेगगनीयत्वस्यविरहात् उदाहरति यथागगनारविन्दंसुरभि अरविन्दत्वात्सरोजार विन्दवदिति ननुकथमरविन्देगगनीयत्वविरहः अतआहअत्रापदर्शितानुमानेइत्यर्थः स्वरूपासि द्धमुदाहरति स्वरूपासिद्धोयथाशब्दोगुणःचाक्षुष त्वादितिपक्षावृत्तित्वंस्वरूपासिद्धत्वंइदमेवलक्ष णंमनसिनिधायोपपादयति ॥ अत्रचाक्षुषत्वं शब्दोनास्तिअत्रोक्तानुमानेइत्यर्थः तथाचचाक्षु षत्वंशब्देनास्तीत्यनेनचाक्षुषत्वेपक्षावृत्तित्वम र्थादायातमितिभावः अथशब्देकुतोनचाक्षुषत्व मतआह शब्दस्यश्रावणत्वात् अयंस्वरूपासि

सोपाधिकोहेतुर्व्याप्यत्वासिद्धः सा
ध्यव्यापकत्वसतिं साधनाव्यापकउ
पाधिः साध्यसमानाधिकरणात्यंता
भावा प्रतियोगित्वंसाध्यव्यापकत्वं
साधनवन्निष्टात्यंताभाव प्रतियोगि
त्वं साधनाव्यापकत्वम् पर्वतोधूमवा
न्वन्हिमत्त्वादित्यत्रआर्देन्धनसंयोग
उपाधिः तथाहियत्रधूमस्तत्रार्द्रेन्ध
नसंयोगइतिसाध्यव्यापकता ॥

द्धः शुद्धासिद्धभागासिद्धविशेषणासिद्धाविशे
ष्यासिद्ध भेदेनवहुविधः तत्राद्यस्तूपदर्शितएव
द्वितीयोयथा रूपादिचतुष्टयंगुणोरूपत्वात् अत्र
रूपत्त्वहेतोः पक्षैकदेशावृत्तित्वेनभागेस्वरूपा
सिद्धत्वम् तृतीयोयथावायुः प्रत्यक्षोरूपवत्त्व
सतिस्पर्शवत्वात् अत्ररूपवत्वविशेषणस्यवाया
ववृत्तेस्तद्विशिष्टस्पर्शवत्वस्यापितथात्वेनतस्यस्व
रूपासिद्धत्वम् विशेषणाभावेविशिष्टस्याप्यभा
वात् तुरीयोयथा अत्रैवविशेषणविशेष्यवैपरी
त्येनस्वरूपासिद्धत्वंतुविशेष्याभाव प्रयुक्तविशि
ष्टाभावादितिबोध्यम् व्याप्यकत्वासिद्धंनिरूपय

ति सोपाधिकोऽव्याप्यत्वासिद्धः ननुकोयमुपा धिरतआहसाध्यव्यापकत्वेसति साधनाऽव्यापक उपाधिःननुकिंसाध्यव्यापकत्वंसाधनाव्यापकत्वं चअतस्तत्क्रमेणदर्शयति साध्यसमानाधिकरणा त्यंताभावाप्रतियोगित्वं साध्यव्यापकत्वम् सा धनवन्निष्ठात्यंताभावप्रतियोगित्वंसाधनाऽव्या पकत्वम् यथापर्वतोधूमवान्वन्हिमत्वादिति अ त्रार्द्रेन्धनसंयोगउपाधिःलक्ष्येलक्षणंयोजति य त्रधूमस्तत्रार्द्रेन्धनसंयोगइतिसाध्यव्यापकत्वंय त्रवन्हिस्तत्रार्द्रेन्धनसंयोगइतिनास्तिअयोगोल केआर्द्रेन्धनसंयोगाभावात् उपाधिभेदमादाय संभववारणायव्यापकत्वशरीरेऽत्यंतपदम्साधन भेदमादाय साधनस्योपाधित्ववारणायव्यापक त्वशरीरेऽत्यंतपदमावश्यकमुपाधिमुपसंहरति ए वंसाध्यव्यापकत्वेसति साधनाव्यापकत्वादार्द्रे न्धनसंयोग उपाधिः सोपाधिकत्वा द्वन्हि म त्वं व्याप्यत्वा सिद्धं सोपाधि स्त्रिविधः ॥ केवलसाध्यव्यापकः पक्षधर्मावच्छिन्नसाध्य व्यापकः साधनावच्छिन्नसाध्यव्यापकश्चेति तत्राद्यस्तूपदर्शित एवक्रत्वंतर्वर्त्तिनीहिंसाऽधर्म साधनंहिंसात्वात्क्रतु बाह्यहिंसावदित्यत्रनिषि द्धत्वमुपाधिः तस्ययत्राधर्मसाधनत्वं तत्रनिषि

यत्रवन्हिस्तत्रार्द्रेन्धनसंयोगोनास्ति अयोगोलकेआर्द्रेन्धन संयोगाभावादिति साधनाव्यापकता एवं साध्यव्यापकत्वेसतिसाधना व्यापकत्वादार्द्रेन्धनसंयोगउपाधिः

द्धत्वमितिसाध्यव्यापकता यत्रहिंसात्वंतत्रनिषिद्धत्वमिति साधनाव्यापकताच क्रतुहिंसायानिषिद्धत्वस्याभावात् नहिंस्यात्सर्वभूतानि इतिसामान्यवाक्यतः पशुनायजेतेत्यादिविशेषवाक्यस्यबलीयस्त्वात् अतएवाहिंसात्वंनाधर्मसाधनत्वेप्रयोजकमपितु निषिद्धत्वमेवेत्यादिकमपिद्रष्टव्यम् द्वितीयोयथावायुः प्रत्यक्षः प्रत्यक्षस्पर्शाश्रयत्वादित्यत्रोद्भूतरूपत्वमुपाधिः तस्य यत्रप्रत्यक्षत्वं तत्रोद्भूतरूपवत्वामिति नकेवलासाध्यव्यापकत्वं रूपेव्यभिचारात् किन्तुद्रव्यत्वलक्षणोयः पक्षधर्मस्तदवच्छिन्नवन्हिः प्रत्यक्षत्वं यत्रतत्रोद्भूतरूपत्व मितिपक्षधर्मावच्छिन्नसाध्यव्यापकत्वमेव आत्मनिव्यभिचारणायवन्हिः पदम् यत्रप्रत्यक्षस्पर्शाश्रयत्वं तत्रोद्भूतरूपवत्वं नवायावुद्भूतरूपत्वस्यविरहात् तृतीयोयथाप्रागभावोविनाशी जन्यत्वादित्यत्रभा-

वत्वमुपाधिः तस्ययत्रविनाशित्वं तत्रभाववत्व मितिनकेवल साध्यव्यापकत्वमस्ति प्रागभावे भाववत्वविरहात् किंतुजन्यत्वरूपसाधनावच्छि न्नविनाशित्वं यत्रतत्रभाववत्वमिति साधनाव च्छिन्नसाध्यव्यापकत्वमेवास्ति यत्र जन्यत्वंतत्र नभाववत्वमिति साधनाव्यापकत्वंच ध्वंसेभाव त्वविरहात् एवंश्यामोमित्रातनयत्वा दित्यत्रशा कपाकजत्वमुपाधिः श्यामत्वास्यनीलघटेपि स त्वान्नकेवलसाध्यव्यापकत्वंकिंतुसाधनावच्छि न्न साध्यव्यापकत्वमेव अष्टमपुत्रेशाकपाकज त्व विरहेणसाधनाव्यापकत्वं चेत्यादिकमपि द्रष्टव्यम् अथवन्हिमान् धूमादित्यत्रमहानस- त्वाभावोप्युपाधिः स्यात् तस्यमहानसात्यत्वल क्षण पक्षधर्मावच्छिन्नसाध्यव्यापकत्वादितिचे न्न पक्षधर्मेत्यत्रपक्षदृष्टांतो भयसाधारणधर्म स्यैवविवक्षितत्वात् अथतर्हिंगतमुपाधिलक्षण मिदमिति चेन्ननिरवच्छिन्नसाध्यपक्षदृष्टांतो भयसाधारणधर्मसाधनान्यतरावच्छिन्न साध्या न्यतरव्यापकत्वे सतिसाधनाव्यापकउपाधिरि ति तस्यपरिष्करणीयत्वात् इदंचलक्षणमाचा र्याणामेवाभिमतम् लक्षणांतरंतुग्रन्थांतरेद्रष्ट व्यम् इत्युपाधिः नन्वेवंतावतोपाधिरवगतःकिं

सोपाधिकत्वाद्वन्हिमत्वंव्याप्यत्वासि द्धम् यस्यसाध्याभावः प्रमाणांतरेण निश्चितः सबाधितः यथावन्हिरनु ष्णोद्रवत्वादिति अत्रानुष्णत्वंसा ध्यं तदभावउष्णत्वं स्पार्शनप्रत्य क्षेण गृह्यतेइति बाधितत्वंव्याख्या तमनुमानम् उपमितिकरणमुपमान म् संज्ञासंज्ञिसम्बन्धज्ञानमुपमितिः तत्करणंसादृश्यज्ञानम् ॥

तर्हिव्याप्यत्वासिद्धमतआह वन्हिमत्वंव्याप्य त्वासिद्धं तस्यव्याप्यत्वासिद्धत्वेहेतुमाह सोपा- धिकत्वात् इत्थमुपदर्शितहेतवोपिद्रष्टव्याः इ- त्यसिद्धनि० बाधितंलक्षयति यस्यसाध्याभावः प्रमाणांतरेणननिश्चितः सबाधितः यथावन्हि रनुष्णः द्रव्यत्वादिति अत्रानुष्णत्वंसाध्यंतद भावउष्णत्वं तच्चस्पर्शेणप्रत्यक्षेणगृह्यतेइति बाधितत्वंव्याख्यातमनुमानं स्पर्शनेनत्वगिन्द्रि येणएवंघटः क्षणिकः सत्वादित्यादिरपिबाधि तः तत्रसोयंघटः इतिप्रत्यभिज्ञानरूपप्रत्यक्षेण क्षणिकत्वलक्षणसाध्याभावस्य परिछिन्नत्वात्

इतिवाधितः दुष्टलक्षणमपिहेत्वाभासएवयथा ति प्रसक्तलक्षणंव्याप्यत्वासिद्धेतर्भवति अत्र साधारणधर्मएवोपाधिः अव्याप्तलक्षणंतुभागा सिद्धेन्तर्भवति असंभवग्रस्तलक्षणंतु स्वरूपा सिद्धेन्तर्भवति सिद्धसाधनत्वाश्रयासिद्धेन्तर्भ वति संदिग्धसाध्यवतएवाश्रयत्वात् नव्यास्तु सिद्धसाधनंनिग्रहस्थानेन्तर्भवतीति वदंति इ- तितर्कसंग्रहव्याख्यानेऽनुमानपरिच्छेदःअवसर संगतिमभि प्रेत्यानुमानानंतरमुपमानंनिरूपय ति उपमितिकरणमुपमानम् उपमितेः करण मुपमानमित्यर्थः तच्चसादृश्यज्ञानमितिनिवेद यिष्यति ननूपमितिरेवकेत्यतआह संज्ञासंज्ञि संबंधज्ञानमुपमितिः संज्ञाचपदंसंज्ञीचार्थस्तयोः संबंधोवाच्यत्वंतत्तत्प्रकारकोऽयं गवयपदवाच्य इति ज्ञानमुपमितिरित्यर्थः उपमितित्वंचोपमि नोमीत्यनुभवसि द्धोजातिविशेषः ननूपमिति करणमुपमानमित्युक्तंकिंतदतआह तत्करणं सादृश्यज्ञानं सादृश्यप्रकारकज्ञानमित्यर्थः प्र तिपादयति तथाहि कश्चिद्गवयशब्दार्थमजाना नः कुतश्चित्पुरुषाद्गोसदृशोगवयइति श्रुत्वा वनंगतोवाक्यार्थंस्मरन् गोसदृशं पश्यतितदनं तरं अयंगवयशब्दवाच्यः इत्युपमिति रुत्पद्यते

अतिदेश वाक्यार्थस्मरणमवान्तर
व्यापारः तथाहिगवयशब्दवाच्यम
जानन् कुतश्चिदारण्यकपुरुषाद्गोस
दृशोगवयइतिश्रुत्वावनंगतोवाक्या
र्थस्मरन् गोसदृशपिण्डंपश्यतितद
नंतरंअसौगवयशब्दवाच्यइत्युपामि
तिरुत्पद्यते व्याख्यातमुपमानम्आ
प्तवाक्यंशब्दःआप्तस्तुयथार्थवक्ता
वाक्यंपदसमूहः यथागामानयेतिश
क्तंपदंयस्मात्पदादयमर्थो बोद्धव्यइ
तिईश्वरेच्छासंकेतः शक्तिः ॥

व्याख्यातमुपमानंवाक्यार्थस्मरन् गोसदृशंपश्य
तीति गोसदृशंपश्यन्नति देशवाक्यार्थस्मरती
त्यर्थः अयंगवपदवाच्यइत्यभि प्रेतगत्रयोगवय
पदवाच्यइत्यर्थः तेनगवयांतरेशक्ति ग्रहाभाव
प्रसंगइतिपरास्तम् तथाचगोसादृश्यविशिष्ट पि
ण्डज्ञानंकरणमति देशवाक्यार्थस्मरणं व्यापा
रउपमितिः फलमितिसारम् तच्चोपमानंत्रिवि
धम् सादृश्यविशिष्टपिंडज्ञानम साधारणधर्म
विशिष्टपिण्डज्ञान वैधर्म्यविशिष्टपिंडज्ञानंच त

त्राद्यमुक्तमेवद्वितीयंयथाखड्गमृगः कीदृगितिपृ
ष्टेनासिकालसदेकशृंगोति क्रांतगजाकृतिश्चेति
तज्ज्ञातृभ्यः श्रुत्वाकालांतरे तादृशपिण्डंपश्य
न्नति देशवाक्यार्थंस्मरति तदनंतरंखड्गः ख
ड्गपदवाच्यइत्युपमितिरुत्पद्यते अत्रनासिका
लसदेक शृंगइत्यसाधारणधर्मः तृतीयंयथाउ
ष्ट्रः कीदृगिति पृष्टेनाश्वादिवत्समान पृष्टहृ
स्वग्रीवशरीरइत्याप्नोदिते कालात्तत्पिंडदर्शना
द्वैधर्म्यविशिष्टपिण्डज्ञानं ततोतिदेशवाक्यार्थ
स्मरणंततउष्ट्रः उष्ट्रपदवाच्यइत्युपमितिरुत्प
द्यतेइत्याहुः नत्वाप्तवाक्यजन्यात्वाच्छाब्दबो
ध एवास्त्वितिचेन्न उपमिनोमीत्यनुव्यवसा
यस्यापलापप्रसंगादिति सर्वंरमणीयम् इतित
र्कसंग्रहव्याख्यानेउपमानपरिच्छेदः अवसरसं
गतिमभिप्रेत्योपमानानंतरंशब्दं निरूपयति
आप्तवाक्यंशब्दः शब्दप्रमाणमित्यर्थः भ्रांतवि
प्रलंभकयोर्वाक्यस्य शब्दप्रमाणत्ववारणायाप्
तेति ननुकोयमाप्तोतआह आप्तस्तुयथार्थव
क्ता ॥ यथाभूतावाधितार्थोपदेष्टा ननुवाक्यंकि
मतआह वाक्यंपदसमूहः यथागामानयशुक्लां
दंडेनेति पदंलक्षयति शक्तंपदंनिरूपकता संबं
धेनशक्तिविशिष्टमित्यर्थः इतिपदसामान्यनि०

आकांक्षायोग्यतासन्निधिश्च वाक्यार्थज्ञानहेतुः पदस्यपदांतरव्यतिरेक प्रयुक्तान्वयाननुभावकत्वमाकांक्षा ॥

ननुशक्तिरेवकेत्यतआह अस्मात्पदादयमर्थोवोद्धव्यइतीश्वरसंकेतः शक्तिः घटपदाद्घटपदार्थो वोद्धव्यइतीश्वरेच्छैवशक्तिरित्यर्थः अर्थस्मृत्यनुकूलपदपदार्थः संबंधत्वंशक्तित्वम् साचपदार्थांतरमेवेतिमीमांसकास्तन्नमानाभावात् आधुनिकेनाभिनएकादशेन्हि पितानामकुर्यादितीश्वरेच्छास्त्येवनव्यास्तु आधुनिकसंकेति तडित्यादिपदेईश्वरेच्छाया अभावादिच्छैवशक्तिरितिभणंति शक्तिग्रहश्चवृद्धव्यवहाराद्भवति यथोत्तमवृद्धेनघटमानयेति वाक्येप्रयुक्तेमध्यमवृद्धोघटमानयति तदवलोक्यव्युत्पित्सुर्बालोऽन्वयव्यतिरेकाभ्यांघटमानयेति वाक्यजन्यत्वंमध्यमप्रवृत्ति जनकज्ञानेनिश्चिनोति ततोगामानयघटंनयेति वाक्यांतरंशृण्वतावा यद्वायाभ्यांघटपदस्यघटत्वविशिष्टेशक्तिः गोपदस्यगोत्वविशिष्टे शक्तिरितिगृह्यते एवमसतिवाधकेधातु प्रत्ययादीनांशक्तिग्रहोव्याकरणाद्भवति क्वचिदुपमा

नादपि तदुक्तम् शक्तिग्रहोव्याकरणोपमानको
शाप्तवाक्यात् व्यवहारतश्च वाक्यस्यशेषाद्वि
वृतेर्वदंतिसांनिध्यतः सिद्धपदस्यवृद्धाइति य
वमयश्चरूर्भवतीत्यत्रयवपदस्यदीर्घ शूकविशे
षवन्नते सर्वसस्यानांजायते यत्रशात्तनम् मोद
मानाश्चतिष्ठन्तियवाः कणिशशालिनइति वा
क्यशेषाच्छक्तिरवधार्यते हस्तीघूर्णतीत्यस्यगजो
घूर्णतीति विवरणेनहस्तिपदस्यगजेशक्तिग्रहः
विवरणंचसमानार्थबोधक पदांतरेणतदर्थकथन
मिदमेवविवृत्तिरित्युच्यते इहविकचसरोरुहेभ्र
मर इत्यादौप्रसिद्धपदसांनिध्याद्भ्रमरेशक्तिग्र
हः शेषंसुगमम् नव्यास्तुगवादिपदानां व्यक्ता
वेवशक्तिर्नतुजातावपि गौरवादितिमेनिरे मी
मांसकास्तुविशेषणत्वेन गोत्वादेरेवप्रथममुप-
स्थि तत्वाद्गवादिपदानां गोत्वादावेवशक्तिः
व्यक्तिलाभस्तुगोत्वंह्याश्रयं विनानुपपन्नमि
त्याक्षेपादित्याहुः तदसत्विनाप्याक्षेपं गौश्च
रतीत्यनेनव्यक्तिप्रतीतेः प्राभाकरास्तुगवादि
शब्दानामा नयनादिरूपकार्यान्वितेगवादौश
क्तिःसर्वत्रकार्यवाक्यादेवव्युत्पत्तेःभूतलेघटइत्या
दिसिद्धवाक्येतुनव्युत्पत्तिरित्याहुः तदसत्इह
कोयंपुर्यामितिसिद्धवाक्येपिपामराणांव्युत्पत्ति

दर्शनात् चैत्रःपचतीत्यादावाख्यातस्यकर्तरिश
क्तिरितिवैयाकरणास्तत्रगौरवात् किंतुकृतावेवत
थाचगवादिशक्तेग्रहेगृहीतशक्तिकगवादि शब्द
स्तज्ज्ञानं करणं पदजन्यपदार्थस्मरणंव्यापारः
प्राकांक्षायोग्यतासन्ति तात्पर्यज्ञानानीसहका
रीणिशाब्दबोधः फलमितिसारम् इतिशब्दश
क्तिनि०पदंचतुर्विधं यौगिकंरूढंयोगरूढं यौगि
करूढंचअवयवशक्तिर्योगः अवयवमात्रशक्तिकं
यौगिकंयथापाचकादिपदम् समुदायशक्तिः रू
ढिःसमुदायशक्तिकंरूढंयथागोपदम् अवयवसमु
दायोभयशक्तिकमनेकजातीयार्थप्रतिपादकं योग
रूढं यथापंकजादिपदम् अवयवशक्त्या पंकजत्वे
नरूपेणबोधयति समुदायशक्त्याचकमलत्वेनरू
पेण अतएवसमुदायशक्तिरावश्यकीयौगिकार्थरू
ढार्थयोः स्वातंत्र्येणबोधकंयौगिकरूढं यथाद्भि
ज्जादिकंशक्तिरिवपदस्यलक्षणापिवृत्तिः इतिप
दानि० अथकेयंलक्षणाशक्यसंबंधोलक्षणावर्तते
च गंगायांघोषइत्यत्र गंगापदशक्यःप्रवाहःसंबं
धस्तीरे लक्षणाबीजंतुतात्पर्यानुपपत्तिः अतए
वप्रवाहे घोषतात्पर्यानुपपत्तेस्तीरेलक्षणातात्पर्य
न्तुवक्तुरिच्छावक्ताचाभिसंधायवितात्ते ननमौ
निवाक्येऽव्याप्तिःसाचलक्षणात्रिधाजहल्लक्षणाऽ

जहल्लक्षणाचहदहल्लक्षणाचेति यत्रवाच्यार्थस्यना न्वयः तत्राद्यायथागंगायांघोषः मंचाःक्रोशंतीत्या दौयत्रवाच्यस्यार्थस्ताप्यन्वयस्तत्राद्वितीया यथाछ त्रिणोयांतीत्यादौ अत्रछत्रिणस्तदितरषांचगमना न्वयः यत्रवाच्यैकदेशवाधेनैकदेशान्वयस्तत्रतृतीया यथासोयंदेवदत्तइत्यादौ अत्रतद्देशकालविशि ष्टवाधःतत्पुरुषेराजपुरुषइत्यत्रराजपदस्यराजसं बंधिनिलक्षणाबहुव्रीहावपिलक्षणा यथाचित्रगु रित्यत्रगोपदस्यगोस्वामिनि लक्षणाचित्रपदंता त्पर्यग्राहकम् द्वंद्वेधवखदिरौछिन्धीत्यत्रधवखदि रपदयोस्तदर्थप्रकारतयाभासमानद्विवचनार्थाद्वि त्वेन लक्षणाकर्मधारयेतु नीलोत्पलमित्यादौन लक्षणानिषादस्थपतिंयाजयेदित्यत्रापि कर्मधा रयेन लक्षणावेदवोधितयाजनानुपपत्त्यायागो पयुक्तवेदस्याधिकार कल्पनात् स्त्रीशूद्रौनाधीया तमिति वेदस्यनिषादातिरिक्तशूद्रपरत्वात् दध्या नयेत्यत्रद्वितीयालोपस्थलेदधिपदस्यदधिकर्मत्वे लक्षणा घटोनपटइत्यत्राभावार्थकनञोघटभि न्नेलक्षणाघटंजानामीत्यादावाख्या तस्याश्रये लक्षणारथोगच्छतीत्यादावाख्यातस्यव्यापारे लक्षणाप्रजयतीत्यादौजयार्थकधातोः प्रकृष्टज ये लक्षणाउपसर्गस्तुतात्पर्यग्राहक इतिसंक्षेपः

अर्थावाधोयोग्यतापदानामविलम्बेनोच्चा
रणंसन्निधिः आकांक्षादिरहितंवाक्यमप्र
माणंयथागौरश्वःपुरुषोहस्तीतिन प्रमाण

गच्छगच्छसिचेत्कांतपंथानःसंतुतेशुभाःममापि
जन्मतत्रैवभूयाद्यत्रगतोभवा नि श्यत्रत्वद्गमना
न्मत्प्राण वियोगोभविष्यतीति बोधाद्यद्ध्ययंज
नाबृत्त्यंतरमैछन्नालंकारिकाः तन्नलक्षणायांत्त
स्याअंतरभावात् अथाग्निर्माणवक इत्यत्रमाण्व
काग्निसा दृश्यबोधाद्गौणीवृत्त्यंत्तरमेवेत्तिमैवंमं
स्थाः तस्या लक्ष्यमाणगुणसंबंधात्मकत्त्वेनल
क्षणानतिरेकात् इतिलक्षणा ॥ ननुवृत्तिग्रहएव
शाब्दहेतुस्तदागौरश्व इतिवाक्यादपिशाब्दाप
त्तिरतआह आकांक्षायोग्यतासान्निधिश्चवाक्या
र्थज्ञानहेतुः अत्रचकारेणतात्पर्यग्रहः तथाचाकां
क्षाज्ञानंयोग्यताज्ञानंसान्निधिज्ञानंतात्पर्यज्ञानंच
शाब्दहेतुरित्यर्थः तेनाकांक्षादित्रिपर्ययेणशाब्द
विपर्ययेपिनक्षातिः आकांक्षांत्युत्पादयतिपदस्य
पदांतारव्यतिरेकप्रयुक्तान्वयाननुभावकत्त्वमाकां
क्षाघटादि लक्षणपदस्यपदस्यपदांतरांविभक्तिप
दंतस्यव्यतिरेकोभावस्तत्प्रयुक्तंतःप्रयोज्यमन्व
या ननुभावकत्त्वंशाब्दबोधानुपधायकत्त्वमाकां

माकांक्षाविरहात् अग्निनासिंचेदितिन प्रमाणंयोग्यताविरहात्प्रहरेप्रहरे असहो च्चारितानि गामानयेत्यादिपदानिनप्रमा णंसान्निध्याभावात् ॥

क्षेत्यर्थः एवंधातुपदयोगामानयेत्यादिसुवंतातिङ न्तयोर्द्रष्टव्यम् इत्याकांक्षायोग्यतामाह अर्थावा धोयोग्यता पयसासिंचतीत्यत्रपयसिसेककरण त्वस्यावाधितत्वात्तद्योग्यम् इतियोग्यतानि० स न्निधिंव्युत्पादयति पदानामविलंवेनोच्चारणं सन्निधिःअविलंवेनपदोपस्थितिःसन्निधिः क्व चिदुच्चारणातदुपयोगीति तात्पर्यंतनमौनिश्लो कादौतदभावेपिनशंकापंककलंकावकाशः इति सन्निधिःअत्रवैयाकरणा अविलंबेनपदोपस्थिति र्नसंपद्यते तत्कारणीभूतपदानुभवजनितसंस्का रस्यायोगात्वर्णानामाशुतरविनाशित्वेनपदस्यै वाप्रसिद्धेःसुतरांतदनुभवस्यापि यदिस्फोटात्म कपदंस्वीक्रियतेतदाप्राप्तमेवास्माकंमतमित्या हुस्तन्नतद्वर्णानुभवजनितसंस्कारकूटादेवसहका रिणोवलात् खलेकपोतकन्यायेनसमूहालंवना त्मकपदस्म रणसामंजस्येस्फोटस्या किंचित्कर त्वात् इतिस्फोट०सैन्धवमानयेत्यादौतात्पर्यंज्ञा

वाक्यंद्विविधं वैदिकंलौकिकञ्च वै
दिकमीश्वरोक्तत्वात् सर्वमेवप्रमाण

नादेवक्वचिल्लवणस्यक्व चिदश्वस्यबोधात्तस्या
पिकारणत्वं नानार्थानुरोधात्प्रकरणादिकं ता
त्पर्यग्राहकंद्वारामित्यादौपि धेहीतिशब्दज्ञानादे
वशाब्दबोधअतः शब्दाध्याहारएवयुक्तः ननुपिधा
नरूपार्थाध्याहारः पदजन्य
पदार्थोपस्थितेरेवबीजत्वात् इतरथाघटः कर्मत्व
मानयनंकृतिरित्यादितोपितदापत्तेः इतितात्प
र्यनिर्णयः आकांक्षादिशून्य वाक्यस्यप्रमाण
त्वंनिषेधयति आकांक्षारहितं वाक्यमप्रमाण
म् तथाचेति आकांक्षादिकंशाब्दहेतुरित्युक्तंचे
त्यर्थः अनाकांक्षाद्युदाहरति यथागौरश्वः पु
रुषोहस्तीतिनप्रमाणंआकांक्षाविरहात् अग्नि
नासिंचेदिति न प्रामाणंयोग्यताविरहात् प्रह
रेप्रहरेसहोच्चारितानि गामानयशुक्लांदंडेनेत्या
दिपदानिन प्रमाणम्संनिधेरभावात् वाक्यंविभ
जते वाक्यंहिद्विविधम् वैदिकंलौकिकंच वैदिकमी
श्वरोक्तत्वात् वेदः पौरुषेयोवाक्यत्वात् भारतादि
वदित्यनुमानात्तत्सिद्धि वौध्याननुस्मर्यमाणक
र्तृत्व मुपाधिस्तस्यभारतादौसाध्यव्यापकत्वा

म् लौकिकन्तु आप्तोक्तम्प्रमाणं अन्यदप्रमाणम् वाक्यार्थज्ञानं शाब्दज्ञानंतत्करणंशब्द इतियथार्था नुभावो निरूपितः ॥

त् वेदेसाधनाव्यापकत्वाच्चेतिचेन्न वेदेपित स्यसत्वात् अतएवब्रह्मावेदकर्तेत्यद्यापि किंव दंतीसर्वमेवप्रमाणम् अबाध्यंवाक्यंसर्वमेवेत्यर्थः तेनात्मावैजायतेपुत्र इतिवेदस्याप्रामाण्येपिन क्षतिः स्मृतिपुराणेतिहाससदाचाराणां वेदमू लकत्वेनप्रामाण्यम् तन्मूलवेदानामिदानीमनु पलभ्यत्वेन शाखाकाचिदुच्छिन्नैवेति कल्प्य तेकेचित्तुयत्रवेदमूलकत्वं दृश्यतेतस्यैवप्रामाण्य मन्यथास्मदादि कल्पितवाक्यानामपितदापत्तेः नचयत्रऋषिप्रणीतंतत्र प्रामाण्यंवृहस्पतिप्रणी तं नास्तिकमूत्रस्यापितदापत्तेरित्याहुः लौकि कंतुआप्तोक्तंप्रमाणम् अन्यदप्रमाणं तर्हिवृ हस्पतेराप्तत्वे कथंतदुक्तमप्रमाणं अतआहय त् धर्मवुध्याउक्तंतत्रैव प्रामाण्यंइतिवाक्यवि भागः नन्वेतावताशाब्दसामग्रीप्रपंचिताप्रमा विभाजकवाक्ये शाब्दस्याप्युद्दिष्टत्वेनतत्कुतो नप्रदर्शितमतआह वाक्यार्थज्ञानंशाब्दज्ञानं शा

ब्दत्वंचशब्दात् प्रत्येमीत्यनुभवसिद्धाजातिः
शाब्दबोधक्रमोयथा चैत्रोग्रामंगच्छतीत्यत्र ग्रा
मकर्मकगमनानुकूल वर्त्तमानकृतिमानितिबो
धः द्वितीयायाः कर्मत्वमर्थः धातोर्गमनमनु
कूलत्वंसंसर्गः लटोवर्तमानत्वमाख्यातस्यकृति
स्तत्संबंधःसंसर्गमर्यादयाभासते रथोगच्छतीत्य
त्र गमनानुकूलव्यापारवान् रथइतिबोधः
स्नात्वागच्छतीत्यत्रगमनप्रागभावावच्छिन्नका
लीनस्नानकर्त्ता गमनानुकूलवर्त्तमानकृतिमा-
नितिशाब्दबोधःक्त्वाप्रत्ययस्थपूर्वकालीनत्वंचा
र्थः भोक्तगच्छतीत्यत्रभोजन प्रागभावकालीन
भोजनविषयकेच्छावानाच्छतीति बोधःचैत्रेणप
च्यतेतंडुल इत्यत्रचैत्रवृतिकृतिजन्य पाकजन्य
फलशालीतंडुलइतिबोधः वृतित्वंसंसर्गलभ्यंज
न्यत्वंजधातोः पाकः जन्यत्वंसंसर्गः फलंकर्मा
त्मनेपदार्थः शालित्वंसंसर्गः क्वचिदात्मनेप-
दार्थोनभासते यथाचैत्रेणसुप्यते इत्यत्रचैत्रवृ
तिकृतिजन्यः स्वापइतिबोधः चैत्रः पक्ष्यतीत्य
त्रवर्तमान प्रागभावप्रतियोग्युत्पत्तिकपाकज
नककृतिमान चैत्रइतिबोधः गामानयेत्यत्रगो
कर्मकमदिच्छा विषयानयनानुकूलकृतिमांस्त्व
मितिबोधः ज्योतिष्टोमेनस्वर्गकामोयजेतेत्य

त्रकृतिसाध्यवलवदनिष्टाऽजनकेष्टसाधनज्योति
ष्टोमनामनामकयागकः स्वर्गकामइत्यर्थः एवमे
वसर्वत्रप्रथमांतमुख्यविशेष्यकःशाब्दबोधोन्वयः
वैयाकरणास्तुधात्वर्थमुख्य विशेष्यकएवशाब्द
बोधः यथाचैत्रः पचातितण्डुलमित्यत्रतंडुलनिष्ट
विक्लित्यऽनुकूलश्चैत्रकर्त्तृकपाक इतिबोधःइत्या
हुः सर्वत्रदुष्टाः संत्त्येवेत्त्यत्राक्रियायुक्तैवकारस्या
त्यंतायोगव्यवच्छेदार्थः शंखःपाण्डुरएवेत्यत्राविशे
षणयुक्तस्यैवकारस्यायोगव्यवच्छेदार्थः करणए
वदात्तेत्यत्राविशेष्ययुक्तैवकारस्यान्य योगव्यव
च्छेदोर्थ इतिसंक्षेपः इदमपिवोध्यम् लटोवर्त्त
मानत्वम् लिटोभूतानद्यतनपरोक्षत्वम् लुटोभ
विष्यत्वानद्यतनत्वम् लृटोभाविष्यत्वम् लोटो
वक्रिच्छाविषयत्वम् लङोतानद्यतनत्वम् लिङ्वि
धाविधिलिङाशीर्लिङ्च तत्राविधिलिङः कृतिसा
ध्यत्वेसतिबलवदनिष्टाजनकेष्टसाधनत्वम् आ
शीर्लिङोवक्रिच्छाविषयत्वम् लुङोभूतत्वम् ल
ङोभूतत्वंभविष्यत्वंचेति इतिशाब्दबोधनिर्ण
यः शब्दमुपसंहरति तत्करणंशब्दः यथार्थानुभ
वोनिरूपितः सोयंशब्दास्त्रिविधिः विधिमंत्रार्थ
वादभेदात् तत्राद्योविध्यभिधायकप्रत्ययघटितं
वाक्यम् सचप्रत्ययोलिङ्लेटलोटतव्यकृत्प्रत्य

स्वरूपः भवतिहिज्योतिष्टोमेनस्वर्गकामोयजते
तिवाक्यंतथाअत्रलिङ्त्वतादृशप्रत्ययः त्रिध्यभि
धायकेत्यत्राभिधेयविधिर्ज्ञेयः सचप्रयत्नेजनेक
चितकीर्षाजनकज्ञानाविषयः कृतिसाध्येष्टसाध
नत्वमेवसः इदमेवलिङर्थः विध्यर्थइत्यप्युच्य
तेभवतिचयागनिष्टंतत् यागोमत्कृतिसाध्योमदि
ष्टसाधनंचेतिज्ञानविषयः जानातीच्छतियतते इ
तिनियमात् ज्योतिष्टोमेनस्वर्गकामोयजेतेत्या
दिकाम्यस्थलेऽहरहःसंध्यामुपासीतयावज्जीवम
ग्निहोत्रंजुहुयादित्यादिनित्यस्थलेचिकीर्षाद्वारा
कृतिसाध्येष्टसाधनताज्ञानंप्रवृत्तिप्रतिकारणं नि
त्येपिसंध्यावंदनादौप्रत्यवायपरिहारादिकमिष्टं
कल्प्यतनकलंजंभक्षयेदित्यादौनञाविध्यर्थाभा
वोबोध्यतेअत्रप्राभाकराःकार्यत्वंविध्यर्थःप्रवृत्तिं
प्रतिकृतिसाध्यताज्ञानंहेतुः तेनकृत्यऽसाध्येनप्र
वृत्तिः ननुविषभक्षणादौप्रवृत्तिप्रसंगइतिचेत्
तदनुयायिनः इष्टसाधनतालिंगकृतिसाध्यतानु
मितिरिष्टसाधनताज्ञानकालीनकृतिसाध्यताज्ञा
नंवाकाम्यस्थलेप्रवर्त्तकमतोनोक्तदोषः नित्यस्थ
लेचाहमिदानींनकृतिसाध्यसंध्यावंदनकोब्राह्म
णत्वेसतिविहितसंध्याकालीनशौचादिमत्वाद
तिशौचादिमत्वप्रतिसंधानजन्यकृतिसाध्यताज्ञा

नमिति समादधते अथाननुगम इतिचेत्स्वाविंशे षणवत्ताप्रतिसंधानजन्यत्वमेवकृतिसाध्यताज्ञा नेनुगतम् स्वंपुरुषस्तत्रकाम्येइच्छैवविशेषणंनि त्यशौचादिकमेवेतिफलप्रतितन्नअलघीयस्त्वा त् इतिविधिसामान्यनिर्णयः सत्रिधोऽपूर्वविधि नियमाविधिपरिसंख्याविधिभेदात् तत्रात्यंताप्रा प्तौविधिराद्यः यथास्वर्गकामोयजेतत्यादौ अत्रय जनस्याप्राप्तत्वात् यत्रोभयोः प्राप्तावेकोनियम्य तेतत्राद्वितीयः यथाव्रीहीन्निवहंतीति अत्रव्रीहिषु नखविदलनमुसलावहननयोः प्राप्तौमुसलावह ननमेवानियम्यते सर्वत्रप्राप्तस्यक्वचिद्विधिस्तृ तीयः यथापंचपंचनखाभक्ष्या इत्यत्रसर्वेषांपंच नखानांभक्षणेप्राप्तेपंचैवपंचनखाभक्षा इतिवि धीयतेशशकःशल्लकीगोधाखड्गीकूर्मश्चपंचम इ तिपंचनखाज्ञेयाः इतिविधिनिर्णयः अर्थवादस्त्रि धागुणवादोऽनुवादोभूतार्थवादश्चेति तत्राद्यो य थाआदित्योयूपः यजमानः प्रस्तर इतिप्रमाणां तरेणानिर्णीतार्थस्यज्ञापकोऽनुवादाः यथाऽग्नि र्हिमस्यभेषजामितितत्कालेपि तद्गुणज्ञापकी भूतार्थवादः यथाजरायामप्ययंशूरःइत्यर्थवादः मंत्रस्त्वापः पुनंत्वित्यादि इतिमंत्रनिर्णयः ननु शब्दोनप्रमाणांतर संसर्गज्ञानंत्वनुमानादेवग्र

द्यते तथाहि गामानयेत्यादिपदानि स्मारितार्थसं
सर्गवंति आकांक्षादिमत्पदकदंबत्वात् मद्वाक्य
वदितिचेन्न अनुमितिविलक्षणस्य शब्दात्प्रत्येमि
त्यनुभवसाक्षिक शब्दस्यापलापितुमशक्यत्वात्
अर्थापत्तिरपिनप्रमाणांतरम् तथाहिपीनोदेवद
त्तोदिवानभुंक्ते इतिदृष्टेश्रुतेवा दिवाऽभुंजानस्य
पीनत्वंरात्रिभोजनंविनानुपपन्नमित्यनुपपत्तिज्ञा
नंभवति इयमेवार्थापत्तिस्ततोदेवदत्तोरात्रौभुंक्ते
इत्यनुभवोजायते देवदत्तोरात्रिभोजीदिवाऽभुंजा
नत्वेसतिपीनत्वादितिकेवलव्यतिरेक्यनुमानेनै
वतत्सिद्धौतस्या अकिंचित्करत्वादनुपलब्धेः प्रमा
णत्वंनिराकृत्तमेवप्राक्संभवोपिन प्रमाणांतरम्
तथाहिसद्विधासंभावनात्मकोनिर्णयात्मकश्चेति
तत्रादिमोनप्रमाणं यथाब्राह्मणेषु चतुर्दशाविद्या
विद्वत्वंसंभवतीति चतुर्दशाविद्याश्च ऋग्वेदश्चय
जुर्वेदः सामवेदोह्यथर्वणः शिक्षाकल्पोव्याकरणं
ज्योतिश्छंदोनिरूक्तयः मीमांसातर्कशास्त्रंचपुरा
णंधर्मशास्त्रकम् विद्याश्चतुर्दशैताश्च पुरुषार्थनि
दानका इतिवेदांतस्यमीमांसायामंतर्भावः वैशे
षिकस्यतर्केसांख्यपातंजलपाशुपतवैष्णवरामाय
णभारतादीनांधर्मशास्त्रे पुराणंचब्राह्मयाम्यस्कां
दमार्कंडेयशैव वैष्णवगाणेशभागवताग्नेयभवि

ष्यब्रह्मवैवर्त्तलैंगवाराहकौर्म्य मात्स्यगारुडब्रह्मां
ड भेदादष्टादशधावाशिष्टलैंगनारसिंहनंदीयना
रदीयवामनीयहंसतत्वसारदौर्वासशैवधार्मिकका
पिलमानव वारुणेरेणुकवायवीयकालीयमाहेश्व
रपाराशरमारीच भार्गवादिभेदादुपपुराणानिव
हुविधानि मनुयाज्ञवल्क्यविष्णुयमांगिरसवासि
ष्टदत्तसंवर्त्तशातातपपाराशरगौतमशंखलिखित
हारीतापस्तंबोशनसकात्यायनद्राह्यायनबृहस्प
ति दैवलपैठीनसिप्रभृतिकृतानिबहुनिधर्मशा
स्त्राणि तस्माच्चतुर्दशैवविद्याःननुआयुर्वेदधनुर्वेद
गांधर्ववेदार्थशास्त्रभेदादुपवेदचतुष्टयमप्यस्तिका
मशास्त्रस्यायुर्वेदान्तर्भावः नीतिशास्त्रशिल्पशा
स्त्राश्वशास्त्रसूपकारशास्त्रचतुःषष्टिकला शा
स्त्राणामर्थशास्त्रेंतर्भावःतस्माद्चतुर्दशैवविद्यातिचे
त्स्यादेवइतिशतेपंचाशदितिनिर्णयात्मकसंभवो
नुमानांतर्भूतः इहवटेयक्षास्तिष्टतीत्यैतिह्यमपि
नप्रमाणांतरम् किंत्वज्ञातमूलवक्तृकःशब्दः चे
ष्टापिनप्रमाणांतरंकित्वनुमानप्रयोजिकैवतस्मा
च्चत्वार्येवप्रमाणानीतिसिद्धम् एतेनोपलब्धि
काधिप्रत्यमाअप्यसिद्धाइतिबोध्यम् इतिशब्द
खण्डःज्ञानंनिष्ठंतद्भाति तत्प्रकारकत्वात्मकंप्रामा
ण्यंस्वतोग्राह्यंपरतोवेतिविप्रतिपत्तिः अत्रज्ञान

प्रमाण्यंतदप्रामाण्याग्राहकंयावत् ज्ञानग्राहक सामग्रीवद्ग्राह्यत्वमिदमेवस्वतोग्राह्य मितिकिं वदंती अस्यार्थः ज्ञानप्रामाण्यंज्ञाननिष्ठाप्रामाण्यग्राहिकायावती ज्ञानग्राहिकानुव्यवसायादिरूपासामग्रीतद्ग्राह्यमिति इदमेवज्ञप्तौस्वतस्त्वमित्युच्यतेयत्रगुंजापुंजेऽयंवन्हिरितिभ्रमःपश्चादिदंज्ञानमप्रमेति प्रमाततोद्वितीयज्ञानंप्रमेतिप्रमात्तत्रतृतीयज्ञानग्राह्यत्वस्यानुव्यवसा यगतप्रामाण्येसत्वापेतृतीयज्ञानस्य व्यवसायनिष्ठाप्रामाण्यग्राहकत्वेनाप्रामाण्याग्राहकत्वाभावात्स्वतस्त्वंनसंज्ञाघटीति अतस्तादिति प्रमाण्याधारएवतत्पदार्थः यत्रायंघटइतिप्रमानंतरमिदंज्ञानमप्रमेत्यप्रमातत्रधूली पटलेऽ यंधूमइति ज्ञानप्रकारत्वस्य धूलीपटलत्वेऽ सत्व वत्स्वतोग्राह्यत्वस्यप्राणाण्येऽ सत्वाद्वा धः अतोऽप्रामाण्याग्राहकेतिसिद्ध साधनवारणाय यावदिति नन्वनुव्यवसायेनकथं प्रामाण्यंगृह्यते इतिचेत् घटमहंज्ञानामीत्यनु व्ययसायोघटंघटत्वं समवायंचविषयीकुर्वन्नात्मनि प्रकारीभूत घटमात्मानंतत्संबंधीभूत व्यवसायंविषयीकरोति एवंसतिपुरोवर्त्ति प्रकारसंबंधस्यैव प्रमापदार्थत्वेनस्वतएव प्रामाण्यंगृण्हातीतिमुरारि

मिश्राः अनुव्यवसायात्मकमेव सर्वज्ञानंतच्च
स्वप्रकाशमितिमातृमेव विषयित्वात्रिपुटीस्यु
च्यते स्वप्रकाशसामर्थ्यादेव स्वात्मानमिव
स्ववृत्तिप्रामाण्यं स्वतएवगृण्हातीतिप्राभाक
राः अयंघटइतिज्ञानानंतरं घटज्ञाततानामफ
लंभवति ततोज्ञातोघटइति तत्प्रत्यक्षंपश्चात
या ज्ञानमात्रस्यातीन्द्रियत्वात् ज्ञानंतान्नष्ट
प्रामाण्यं चाहंघटत्वप्रकारकज्ञानवान् घटत्व
प्रकारकज्ञाततावत्वादित्यनुमीयते तस्मात्स्वत
एवप्रामाण्यंगृह्यते स्वतोग्राह्यत्वंचज्ञानग्राहका
ति रिक्तानपेक्षत्वमितिभट्टाः तन्नेतिगौतमी
याः एषामयमाशयः इदंजलमितिज्ञानानंतर
मनभ्यासदशायां ममोत्पन्नंज्ञानं प्रमानवेति
संशयोनस्यादिति तत्रपूर्वंप्रामाण्यस्यनिश्चित-
त्वात् स्वप्रकाशत्वमपिदुर्वचम् चाक्षुषादिना
स्वात्मनोविषयी कर्तुमशक्यत्वात् ज्ञानविषय
तातिरिक्तज्ञाततायां मानाभावादतोनिषेधको
टिरेवबलीयसीति कृततर्ककर्कश विचारभार
धारणेनशिशूनाम् अथकथंपरतः प्रामाण्यंगृह्य
ते इतिचेत् उच्यतेप्रथमं जलजलत्वयोर्निर्वि
ल्पकं ततइदंजलमिति विशिष्टज्ञानंततइच्छात
तः प्रवृत्तिस्तदनंतरं जललाभस्तदनंतरं पूर्वो

त्पन्नंज्ञानंप्रमासमर्थ प्रवृत्तिजनकत्वात् यन्नै वंतन्नैवंयथाऽप्रमेतिव्यतिरेकिणा यथाघटज्ञान मित्यन्वय दृष्टांतस्यापिसंभवेनाम्वय व्यतिरे किणावाप्रामाण्यंनिर्धार्यतेइति ज्ञप्तौपरतस्त्वं प्रामायागुणजन्यत्वादुत्पत्तौपरतस्त्वम् गुणस्य प्रमाऽसाधारणकारणत्वात् यथाप्रत्यक्षेसन्नि कर्षः अनुमितौविशिष्टपरामर्शः उपमितौसादृ श्यज्ञानंशाब्देशब्दज्ञानं एवमप्रामाण्यमपिपर तोगृह्यते इदंचमीमांसकानामप्यनुमतम् पुरा वर्तिनिप्रकाराभावस्यानुव्यवसाये नानुपास्थित त्वात् अप्रमायाःपित्तमण्डूकघसांज्ञनचाक चि क्यदूरत्वादिदोषजन्यत्वादुत्पत्तौ परतस्त्वंदोष स्यअप्रमाऽसाधारणकारणत्वा दित्यास्तांविस्त रः इतिप्रमाण्यवादः ॥ अयथार्थानुभवंविभ जते अयथार्थाऽनुभवस्त्रिविधः संशयविपर्ययत र्कभेदात् संशयंलक्षयति एकस्मिन्धर्मिण्विरु द्ध नानाधर्मवैशिष्ट्यावगाहिज्ञानंसंशयः एक स्मिन्धर्मिणिएकस्मिन्नेव पुरोवर्तिपदार्थे विरु द्धाव्यधिकरणायेनानाधर्माः स्थाणुत्वपुरुषत्वा दयः तेषांचवैशिष्ट्यं संबंधस्तदवगाहिज्ञानंसं शयइत्यर्थः घटपटावितिसमुहालंवन ज्ञानस्य घटत्वपटत्वरूपविरुद्ध नानाधर्मवैशिष्ट्यावगा

हित्वादति प्रसंगवारणायैकस्मिन्नितिपटः पृथिवीतिज्ञानस्यएकस्मिन्धर्मिणिपटेपटत्व पृथिवीत्वरूपनानाधर्मवैशिष्ट्या वगाहित्वादतिप्रसक्तिरतो विरुद्धेतिपटत्व विरुद्धघटत्ववान्घटइतिज्ञानेति प्रसक्तिस्तद्वारणायनानेति उदाहरति यथास्थाणुर्वापुरुषोवेति सत्रिविधः साधारणधर्मधीजन्योऽसाधारणधर्मधीजन्यो विप्रतिपत्तिजन्यश्चेति विशेषादर्शनंकोटिद्वयस्मरणं संशयमात्रहेतुः तत्राद्यस्तूपंदर्शितएव उच्चैस्तरत्वंतत्रसाधारणधर्मः स्थाणुत्वनिश्चायकवक्रकोटरादिमत्वं पुरुषत्वनिश्चायककरादिमत्वंवाविशेषः स्थाणुत्वंपुरुषत्वंचकोटिद्वयम् द्वितीयोयथा शब्दत्वं नित्यानित्यव्यावृत्तं शब्दमात्रवृत्तीतिज्ञानेशब्दोनित्योनवेतिसंशयः तृतीयोयथा प्रामाण्यंस्वतोग्राह्यं परतोग्राह्यंवेतिसंशयः इतिसंशयनिर्णयः विपर्ययंलक्षयति मिथ्याज्ञानंविपर्ययः यथाशुक्ताविदंरजतमिति इतिविपर्ययः तर्कंलक्षयति ॥ व्याप्यारोपेणव्यापकारोपस्तर्कः वन्ह्यभावोव्याप्यः धूमाभावोव्यापकः उदाहरति यथायदिवन्हिर्नस्यात्तर्हि धूमोपिनस्यादिति यद्यपितर्कस्यविपर्ययात्मकत्वेन पृथग्विभागोऽनुचितस्तथापिप्रमाणानु ग्राहकत्वात्सउचि

अयथार्थानुभवस्त्रिविधः संशयविप र्ययतर्कभेदात् एकस्मिन्धर्मिणि वि रुद्धनानाधर्मवैशिष्ट्यावगाहिज्ञानं संशयः यथास्थाणुर्वापुरुषोवेति मि थ्याज्ञानंविपर्ययः यथाशुक्ताविदंरज तमिति ॥ व्याप्यारोपेण व्यापका रोपस्तर्कः यथायदिवन्हिर्नस्यात्त र्हिधूमोऽपिनस्यादिति स्मृतिरपि द्विधायथार्थाऽयथार्थाच प्रमाजन्या यथार्था अप्रमाजन्याऽयथार्था सर्वे षामनुकूलतयावेदनीयंसुखम् प्रति कूलतयावेदनीयंदुःखम् इच्छाकामः॥

तइतिबोध्यं स्वप्नस्तुपुरीतद्बहिर्देशयोः संधौम नसिस्थितेऽदृष्टविशेषेणचिंताविशेषेणधातुदोषेण वाजन्यते सचमानसविपर्ययेऽन्तर्भूतः इदंकिं चिदित्यनध्यवसायश्च विशेषादर्शनेनजन्यते सचाविपर्ययएव इतितर्कनिर्णयः इत्ययथार्थानु भवः स्मृतिंविभजते स्मृतिरपिद्विविधा यथार्था ऽयथार्थाच स्वजन्यसंस्कारसंबंधेनप्रमायाः स्मृ तिकारणत्वमितिभावः प्रमाजन्यायथार्था अप्र

माजन्याऽयथार्था इदंरजतमित्यप्रमातोरजतत्वेनशुक्तेः स्मरणमयथार्थम् इतिस्मृतिनिर्णयः इतिबुद्धिग्रंथः सुखंनिरूपयति सर्वेषामनुकूलवेदनीयंसुखम् सर्वात्मनानुकूलंवेद्यंयत्तत्सुखमित्यर्थः अनुकूलत्वमिष्टत्वम् अहंसुखीत्यनुभवसिद्धसुखत्वजातिमद्धर्ममात्रसाधारणकारणकगुणोवासुखम् तच्चतुर्विधम् वैषयिकाभिमानिकमानोरथिकाभ्यासिकभेदात् विषयसाक्षात्कारजंप्रथमंराज्याधिपत्यपांडित्यगर्वादिजंद्वितीयम् त्रिषयध्यानजंतृतीयम् सूर्यनमस्कारायासादिजंलाघवरूपंतुरीयम् सुखनिर्णयः दुःखंनिरूपयतिसर्वेषांप्रतिकूलवेदनीयंदुःखम् प्रतिकूलत्वंचद्विष्टत्वं दुःखत्वजातिमद्धर्ममात्रासाधारणकारणकगुणोवादुःखंइदमपिसुखवच्चचतुर्विधम् इतिदुःखनिरूपणंइच्छांनिरूपयति इच्छाकामः कामइतिपर्यायःइच्छात्वजातिमतीच्छासाद्विधाफलेच्छोपायेच्छा चफलंसुखादिकमुपायोयागादिइतिइच्छानिर्णयः द्वेषंनिरूपयतिक्रोधोद्वेषःद्वेष्टीत्यनुभवसिद्धद्वेषत्वजातिमान् द्विष्टसाधनताज्ञानजन्योगुणोवाद्वेषःइतिद्वेषः प्रयत्नंनिरूपयतिकृतिःप्रयत्नः प्रयत्नत्वजातिमान्प्रयत्नः सत्रिविधः प्रवृत्तिनिवृत्तिजीवनयोनिभेदातुइच्छाजन्यो

क्रोधो द्वेषः कृतिः प्रयत्नः विहितकर्म जन्यो धर्मः निषिद्धकर्मजन्यस्त्वधर्मः बुद्ध्यादयोऽष्टावात्ममात्रगुणाः बुद्धी च्छाप्रयत्नाद्विविधानित्याश्चानि त्या श्च नित्याईश्वरस्य अनित्याजीवस्य संस्कारस्त्रिविधोवेगोभवना स्थिति स्थापकश्चेति ॥

गुणः प्रवृत्तिः द्वेषजन्योगुणोनिवृत्तिः जीवनादृ ष्टजन्योगुणोजीवनयोनिः सचप्राणसंचारकारण म् इतिप्रयत्नः धर्मंनिरूपयति विहितकर्मजन्यो धर्मः वेदविहितइत्यर्थः सचकर्मनाशाजलस्पर्श कीर्त्तन भोग तत्व ज्ञानादिनानश्यतिइतिधर्मः अधर्मंनिरूपयति निषिद्धकर्मजन्यस्त्वधर्मः वेद निषिद्धोपर्थः सचभोगप्रायश्चित्तज्ञानादिनानश्य ति एतावदृष्टमितिकथ्येतवासनाजन्यौ च तत्स द्भावेचचैत्रस्यशरीरादिकंचैत्रस्यविशेषगुणजन्य कार्यत्वेसतिचैत्रस्यभोगहेतुत्तात्चैत्रप्रयत्नजन्य कुसुमपर्य्यंकादिवदित्यनुमानंमानम् लाघवमनु सृत्यबुद्ध्याद्यष्टानामिदानींयुगपदाश्रयंदर्शयति बुद्ध्यादयोष्टावात्ममात्रविशेषगुणाः बुद्धीछाप्रय त्नानित्याअनित्याश्चनित्याईश्वरस्यानित्याजी

वस्यआत्ममात्रवृत्तयः अत्रमात्रपदमवधारणा
र्थम् इत्यधर्मःसंस्कारांविभजतेसंस्कारस्त्रिविधःवे
गोभावनास्थितिस्थापकश्चेति सामान्यगुणात्म
विशेषगुणोभयवृत्तिगुणत्वव्याप्यजातिमान् सं
स्कारः द्वितीयपतना समवायिकारणंवेगः सद्वि
विधःकर्मजोवेगश्चेति तत्राद्योनोदनोत्पादककर्म
जन्यः शरीरादौप्रसिद्धः वेगवत्कपालजन्य
घटेद्वितीयः तस्यकपालजन्यत्वात् आश्रय
माह वेगइतिवेगः पृथिव्यादिचतुष्टयमनोवृत्तिः
भावनांलक्षयति ॥ अनुभवजन्यास्मृतिहेतु र्भा
वनाआत्मादिवारणायप्रथमदलम् अनुभवध्वं
सवारणाय द्वितीयदलम्अत्रानुभवउपेक्षाभि
न्नाग्राह्यः इदंतुबोध्यं उद्बुद्धसंस्कारएवस्मृत्यु
पधायकःउद्बोधवंचचिरलादिकम् तदुक्तम् सदृ
शादृष्टाचिंताद्याःस्मृतिबीजस्यबोधकाइति अ
त्रनव्याःसंस्कारं प्रतिस्मरण मपिकारणम्आ
श्रयमाह आत्ममात्रवृत्तिः स्थितिस्थापकंनिरूप
यति अन्यथाकृतस्य पुन स्तद् स्थापकः स्थि
तिस्थापकः पृथिवीमात्रसमवेतसमवेत संस्का
रत्व व्याप्यजाति मत्वातल्लक्षणंबोध्यं आश्रय
मा ह कटादिपृथिवीवृत्तिः आदिनाकार्मुकादेः
परिग्रहः इतिसंस्कारःइतिगुणाः अथगुणानांसा

वेगः पृथिव्यादिचतुष्टयमनोमात्रवृत्तिःअनुभवजन्यास्मृति हेतुर्भावना आत्ममात्रवृत्तिः अन्यथाकृतस्यपुनस्तादवस्थ्यापादकःस्थितिस्थापकः कटादिपृथिवीवृत्तिः इतिगुणाःचलनात्मकंकर्म ॥

धर्म्यवैधर्म्यप्रक्रियागुणलक्षणंतुप्रागभिहितमेव रूपादि चतु ष्टयसांसिद्धिकद्रवत्वस्नेहादि दश भावनानांविशेषगुणत्वम्तच्चपृथिवीसमवेत समवेत द्वींद्रियग्राह्यसांसिद्धिकद्रवत्वभावनान्यत्वविशिष्टगुणत्वापरजात्यनधिकरणत्वेसति गुरुत्वान्यगुणत्वं संख्या द्यष्टनैमित्तिकद्रवत्वास्थितिस्थापकवेगानांसामान्यगुणत्वम् रूपादिचतुष्टयपरत्वापरत्वद्रवत्वस्नेहवेगानांमूर्त्तिवृत्तिगुणत्वम्शब्दादि दश भावनानाममूर्त्तवृत्तिगुणत्वम् संख्यादिपंचानांमूर्त्तामूर्त्तोभयवृत्तिगुणत्वम् एकत्वभिन्नसंख्यैकपृथक्त्वभिन्नपृथक्त्वसंयोगविभागानामनेकवृत्तिगुणत्वम् तदन्येषांगुणानामेकैकवृत्तिगुणत्वम् रूपादिचतुष्टयशब्दानांवाह्यैकेकें द्रि यग्राह्यगुणत्वम् संख्यादिसप्तद्रवत्वस्नेहवेगानांद्वीद्रियग्राह्यगुणत्वंवुद्धयादि

षट्कनामांतरेन्द्रियग्राह्यगुणत्वम् गुरुत्वधर्माधर्म स्थितिस्थापकभावनानामतीन्द्रियगुणत्वम् अपाकप्रभवरूपादिचतुष्टयमध्यमपरिमाणैकपृथक्त्वगुरुत्वसांसिद्धिकद्रवत्वस्नेह वेगस्थितिस्थापकानांकारणगुणपूर्वकत्वम् जन्यद्रव्यावृत्तिविशेषगुणानामकारणगुणपूर्वकत्वम् संयोगविभागवेगानांकर्मासमवायिकारणकत्वंकारणगुणासमवायिकारणकत्वंचसंयोगविभागशब्दाद्यष्टभावनानामव्याप्यवृत्तिगुणत्वम्बुद्धीच्छाप्रयत्नद्वेषभावनानां सविषयत्वं गंधसंयोगादिचतुष्टयशब्दसुखदुःखद्वेषधर्माधर्मसंस्काराणामनित्यगुणत्वंतदितरगुणानांनित्यगुणत्वम् वैधर्म्यंपूर्ववद्बोध्यं इतिगुणसाधार्म्यवैधर्म्यम् क्रमप्राप्तं कर्मणः स्वरूपमाह चलनात्मकंकर्म तल्लक्षणंउदीरितमेवप्राक् उत्क्षेपणंलक्षयति उर्द्धदेशसंयोगहेतुरुत्क्षेपणं अधोदेशसंयोगहेतुरपेक्षणम् शरीरसन्निकृष्टसंयोगहेतुराकुंचनम् विप्रकृष्टसंयोगहेतुःप्रसारणंअन्यत्सर्वंगमनम् पृथिव्यादिचतुष्टयमनोमात्रवृत्तिकर्म उर्द्धदेशस्यहस्तेनयः संयोगस्तस्यासमवायिकारणमुत्क्षेपणमित्यर्थः एवमग्रेपिननुभ्रमणादीनामति रिक्तत्वनकुतोनोक्तान्यतआहअन्यदितिइतिकर्मनिर्णयःसामान्यानि

ऊर्ध्वदेशसंयोगहेतुरुत्क्षेपणं अधो देशसंयोगहेतुरपक्षेपणं शरीरस्य सन्निकृष्टसंयोग हेतुराकुञ्चनं विप्रकृष्टसंयोगहेतुः प्रसारणं अन्यत्सर्वंगमनं पृथिव्यादिचतुष्टयमनोमात्रवृत्ति नित्यमेकमनेकानुगतं सामान्यंद्रव्यगुणकर्मवृत्ति तद्द्विविधं परापरंभेदात् परसत्ता अपरंजाति द्रव्यत्वादिः नित्यद्रव्यवृत्तयोव्यावर्तकाविशेषाः नित्यसम्बन्धः समवायः अयुतसिद्धवृत्तिः ययोर्द्वयोर्मध्ये एकमविनश्यदपराश्रित मेवावतिष्ठतेतावयुतसिद्धौ ॥

रूपयतिनित्यमेकमनेकानुगतसामान्यम्आश्रयमाह द्रव्यगुणकर्मवृत्तिसामान्यंद्विविधम् परमपरंचेति परंसत्ताअपरंद्रव्यत्वादि इतिसामान्यनिर्णयः विशेषनिरूपयति नित्यद्रव्यवृत्तयोव्यावर्तकाविशेषाःव्यावर्तकाःस्वतोव्यावर्तकाइत्यर्थः इतिविशेषनिर्णयः समवायंनिरूपयति ॥ नित्यःसम्बंधःसमवायःस्थानमाहअयुतसिद्धवृत्तिःनन्व

युतसिद्धपदेनकिंग्राह्यमतआहययोर्धर्मध्येएकम
पराश्रितमेवावतिष्ठतितावयुतसिद्धौउक्तंचतावे
वायुतसिद्धौद्वौविज्ञातव्यौययोर्द्वयोरविनश्यदेक
पमराश्रितमेवावतिष्ठतेकपालघटयोर्मध्येएकोघटो
ऽविनश्यन्नपरंकपालमाश्रितएववातिष्ठतेऽतस्ता
वयुतसिद्धावित्यर्थः विनश्यदवस्थास्यापरानाश्रि
तत्वेनायुतसिद्धत्वंनस्यात् अतउक्तमाविनश्य
दिति ॥ उदाहरति अवयवावयविनौगुणगुणि
नौ क्रियाक्रियावंतौजातिव्यक्तिविशेष नित्यद्र
व्येचेति इतिसमवायनिरूपणम् प्रागभावंलक्ष
यति अनादिः सांतःप्रागभावः घटादिवारणाय
प्रथमदलं परमाणुवारणायद्वितीयदलम् ननु
प्रागभावः कस्मिन्किलास्तिइत्याह उत्पत्तेः
पूर्वंकार्यस्य कार्योत्पत्तेः प्राक्स्वप्रतियोगिसम
वायिकारणेवर्त्ततइत्यर्थः अथप्रागभावः कथंसि
ध्यतीति चेत्सत्यामपिसामग्र्या समुत्पन्नस्य
पुनरुत्पत्तिसाध्वसेनतत्सिद्धिः इहकपालेघटो
भविष्यतीति प्रतीतिरपिमानम् इतिप्रागभावः
ध्वंसंलक्षयति सादिरनंतः प्रध्वंसः उत्पत्यनं
तरंकार्य्यस्यकार्य्योत्पत्यनंतरं स्वप्रतियोगिसम
वायिकारणवृत्तिरित्यर्थः सचध्वंस्तइतिप्रत्ययवि
षयः इतिध्वंसः अत्यंताभावंलक्षयति त्रैका-

अवयवावयविनौ गुणगुणिनौक्रिया
क्रियावन्तौ जातिव्यक्तीविशेष नि
त्यद्रव्येचेति अनादिः सान्तः प्रा-
गभावः उत्पत्तेः पूर्वंकार्यस्य सादिर
नन्तः प्रध्वंसः उत्पत्यनन्तरंकार्य
स्य त्रैकालिकसंसर्गावच्छिन्न प्र
तियोगिताकोऽन्यन्ताभावः यथाभू-
तलेघटोनास्तीति तादात्म्यसम्ब
न्धावच्छिन्न प्रतियोगिकोऽन्योऽ
न्याभावः यथाघटः पटोनभवतीति
सर्वेषांपदार्थानां यथायथमुक्तेष्वन्त
र्भावात्सप्तैवपदार्थाइतिसिद्धम् क
णादन्यायमतयोर्बाल व्युत्पत्तिसिद्ध
ये अन्नंभट्टेनविदुषा रचितस्तर्कसंग्र
हः ॥ इतिश्रीतर्कसंग्रहः समाप्तः ॥

लिकसंसर्गावच्छिन्नप्रतियोगिताकोत्यन्ताभावः
त्रैकालिकत्वेसतिसंसर्गावछिन्न प्रतियोगिता
कोत्यंताभावइत्यर्थः; ध्वंसप्रागभाववारणायत्रै

कालिकेति भेदवारणायसंसर्गेत्यादिउदाहरति यथाभूतलेघटोनास्तीति सद्विविधः एकपर्याप्तधर्मावच्छिन्न प्रतियोगिताकोऽनेकपर्य्याप्त-धर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकश्च तत्राद्योधर्मो घटत्वादिद्वितीयउभयत्वादिः अयमेवव्यासज्यवृत्तिधर्मइत्युच्यते सामयिकाभावोनांगीक्रियते घटवतिभूतलेघटाभावस्य सत्वेपिसामग्र्यभावात्तत्प्रतीत्यभावः साचसामग्रीभूतलघट संयोगप्रागभावध्वंसान्यतरतादृशा प्रतीतिकालीनभूतलादिकंच प्रतियोगितावच्छेदकैक्येपिएकप्रतियोगिकानां तेषांसंसर्गभेदेनबहुत्वम् विशेषाभावसमुदायात्सामान्याभावोतिरिक्त एव अनवस्थासाध्वसेनद्वितीयाभावो भावस्वरूपएवेतिसंप्रदायविदः भावस्यनिषेधमुखप्रमाणगम्यत्वा संभवेनतृतीया भावः प्रथमाभावस्वरूपइति नवीनाइत्यास्तांविस्तरः इत्यत्यताभावः अन्योन्याभावंलक्षयति तादात्म्यावच्छिन्नप्रतियोगिताकोन्योन्याभावः यथाघटः पटोनभवति इत्यभावः अथप्रमाणप्रमेयसंशय प्रयोजनदृष्टांतसिद्धांतावयवतर्कनिर्णयवादजल्प वितंडाहेत्वाभासछलजाति निग्रहस्थानानांतत्वज्ञानान्निःश्रेयसाधिगमइतिन्या

यस्य प्रथमसूत्रेषोडशपदार्थानां प्रतिपादित
त्वात्कथंसप्तपदार्था एवनिरूपिताअतआह सर्वे
षामपिपदार्थानाम् यथायथमुक्तेष्वंतर्भावात्स
प्तैवपदार्थाइतिसिद्धम् काणादन्यायमतयोर्बा
लव्युत्पत्तिसिद्धये अन्नंभट्टेनविदुषारचितस्त
र्कसंग्रहः तथाचतेषांसाक्षान्मोक्षोपयोगित्वेन
तेषांविभागः इत्याकरोपिप्रतिपादितत्वादिति
भावः कथमन्तर्भावः प्रमाणस्यद्रव्यगुणयोर
न्तर्भावः आत्मशरीरेन्द्रियार्थबुद्धिमनः प्रवृत्ति
दोषप्रेत्यभाव फलदुःखापवर्गास्तुप्रमेयमितिसू
त्रम् तत्राद्यानांत्रयाणांद्रव्ये चाक्षुषादिविषय
रूपादिपंचार्थानांगुणे बुद्धेर्गुणेमनसोद्रव्ये ध
र्माधर्मात्मकप्रवृत्तेर्गुणे रागद्वेषमोहात्मकदोष
स्यगुणे प्रेत्यभावेमरणोत्तरंजन्ममरणंच चरम
शरीरप्राणसंयोगध्वंसः आद्यशरीरप्राणसंयोगो
जन्मतथाच मरणोत्तरतादृशसंयोगरूपस्य त
स्यगुणेसुखदुःखसंवेदनात्मकफलस्यगुणेदुःख
स्य गुणेअपवर्गस्याभावेसचदुःखध्वंसस्वरूपः
संशयस्यगुणेसाध्यतया कामनाविषयरूपप्रयो
जनस्ययथायथंद्रव्यादौ महानसादिदृष्टांतस्य

(१) फलंभागः ॥
(२) अपवर्गोमोक्षः ॥
[३] रागइच्छाविशेषा। द्वेषोमन्युः। मोहःशरीरादावात्मभ्रमः ॥

यथायथंद्रव्यादौ प्रामाणिकत्वेनाभ्युपगतार्थं सिद्धांतस्य यथायथंद्रव्यादौप्रतिज्ञाद्यवयवस्य गुणे तर्कस्यगुणेनिर्णयस्यगुणेतत्वबुभुत्सोः कथावादस्तस्यगुणे विजिगीषुकथाजल्पस्तस्यगुणे स्वपक्षस्थापनाहीनकथा[१]वितंडातस्यागुणे हेत्वाभासानांयथायथंद्रव्यादौ अभिप्रायांतरेणप्रयुक्तस्यार्थान्तरंपरिकल्प्यदूषणाभिधानंछलं[२]तस्य गुणे असदुत्तरंजातिस्तस्याःगुणेपराजयहेतुर्निग्रहस्थानम् तच्चप्रतिज्ञाहानिः प्रतिज्ञांऽतरम् प्रतिज्ञाविरोधः प्रतिज्ञासंन्यासः हेत्वंतरमर्थांतरंनिरर्थकमपार्थमप्राप्तकालंन्यूनमधिकं पुनरुक्तमननभाषणमज्ञानमप्रतिभाऽमतानुज्ञाविक्षेपःपर्यनुयोज्योपेक्षणं निरनुयोज्यानुयोगः अपसिद्धांतोहेत्वाभासाश्चेतिवहुधा एषां यथायथंद्रव्यादौननुमणिसत्वेवन्हिनादाहानुत्पादाद्वन्हावनित्यशक्तेरतिरिक्तैवेतिचेन्न उत्तेजकाभावविशिष्टमण्यभावस्यैवदाहकारणत्वेन तस्यांमानाभावात् सादृश्यमपिनपदार्थांतरमपितुतद्भिन्न

---

[१] कथानामनानावक्तृकः पूर्वोत्तरपदप्रतिपादिकवाक्यसन्दर्भः॥ एकेनपूर्वपक्षः क्रियतेऽन्येनचसमाधानमेवंक्रमेणनानाकर्तृकत्वंवाक्यसमूहस्यावसेयामितिभावः ॥

(२) यथानवकम्बलोयंदेवदत्तइतिनवतात्पर्येणप्रयुक्तस्यनवत्वंसंख्याविशिष्टमर्थान्तरंपरिकल्प्यकश्चिद्दूषयातनास्यनवकम्बलाःसन्तिअतिदरिद्रत्वादाति ॥

त्वेसति तद्गतभूयोधर्मवत्वम् शुद्धिरपिनाति रिक्ता किन्तुभस्मादिसंयोगसमान कालीना स्पृश्यस्पर्शप्रतियोगिकया वदभावसहित भस्मादिसंयोगध्वंसइतिसंक्षेपः इत्यंतर्भावः पदार्थानाम् पदार्थज्ञानस्यपरमप्रयोजनं मोक्षइत्यामनंतिसचस्वर्गादिरितिमीमांसकाः नित्यसुखाभिव्यक्तिरितितदेकदेशिनः अहंकारनिवृत्तावौदासीन्यमितिसांख्यज्ञाःब्रह्मांशिकजीवस्याविद्याप्रभवमिथ्याज्ञाननिवृत्तौस्वस्वरूपताधिगमइति वेदांतिनः। सारूप्यसालोक्यसामीप्यसायुज्य भेदाच्चतुर्विधइतिसगुणोपासकाःअपराधीनतेतिचार्वाकाःउर्द्ध्वगतिरित्त्यपिकेचित् तत्सर्वंधीमताचिंतनीयम् अपेतुआत्यंतिकैकविंशतिदुःखध्वंसःआत्यंतिकत्वंचस्वसमानाधिकरणदुःख[१]प्रागभावा[२]समानकालीनत्वम् एकविंशतिदुःखानिशरीरंषडिन्द्रियाणिषड्विषयाः षड्बुद्धयःसुखदुःखंचेतिदुःखानुषंगित्वाच्छरीरादौगौणंदुःखत्वम् तथाचात्मावाअरेद्रष्टव्यः श्रोतव्योमंतव्योनिदिध्यासितव्यइतिश्रुतेरात्मज्ञानसाधननिदिध्या

---

१ दुःखध्वंसस्येदानीमपिसत्वेनास्मदादीनामपिमुक्तत्वापत्तिवारणायकालीनान्तम्॥मुक्तात्मकदुःखध्वंसस्यान्यदीयदुःखप्रागभा[व]

(२) समानकालीनत्वाद्वामदेवादीनांमुक्तात्मनामपिअमुक्तत्व[प्र]सङ्गात्स्वसमानाधिकरणेतिप्रागभावविशेषणम्

स्नसाधनमननस।धनत्वं पदार्थज्ञानेसंज्ञाघटीं
ति एवंसतितत्त्वज्ञानेजातेशरीरपुत्रादावात्मस्वी
यत्वाभिमानरूपमिथ्याज्ञानस्यनाशः तेनदोषाभा
वः तेनप्रवृत्त्यनुत्पत्तिः ततस्तत्कालीनशरीरेणका
यव्यूहेनवाभोगतत्त्वज्ञानाभ्यांप्रारब्धकर्मणांना
शः ततोजन्माभावः ततोमोक्षइतिक्रमः नित्यनैमि
त्तकैरेवकुर्वाणोदुरितक्षयम् ज्ञानंचविमलीकुर्व
न्नभ्यासेनचपाचयेत् अभ्यासात्पक्वविज्ञानः कैव
ल्यंलभतेनर इत्यादिवचनात् तमेवविदित्वाति
मृत्युमेतिनान्यः पंथाविद्यते ऽयनायेतिश्रुतेश्चस
गुणोपासनाकाशीमरणादेरपितत्त्वज्ञानद्वारामुक्ति
हेतुत्वम् अतएवपरमेश्वरः काश्यांतारकमुपदिश
तीतिसारम् इतिमोक्षनिरूपणम् ॥ ॥

इतिश्री सिद्धान्तचंद्रोदयनामकं
तर्कसंग्रहविवरणंसमाप्तम् ॥

विदुषामभ्यर्थना

अत्र च महाभारतादीतिहासाः श्रीमद्भागवतादिपुराणानिसहस्रनामादिस्तोत्राणि तथा च व्याकरणन्यायादिशास्त्रनाटकाख्यायिकादिग्रंथाश्च सीसकोत्तममहल्लक्षरैश्च मनोहरं मुद्रिताः योग्यमूल्येन क्रय्याः संति, तत्तांश्च ग्राहका यथासूचीपत्रंमूल्यप्रेषणेन प्राप्नुयुः ।

रघुनंदन प्रसाद शुक्ल बुकसेलर
चांदनीचौक
बनारस